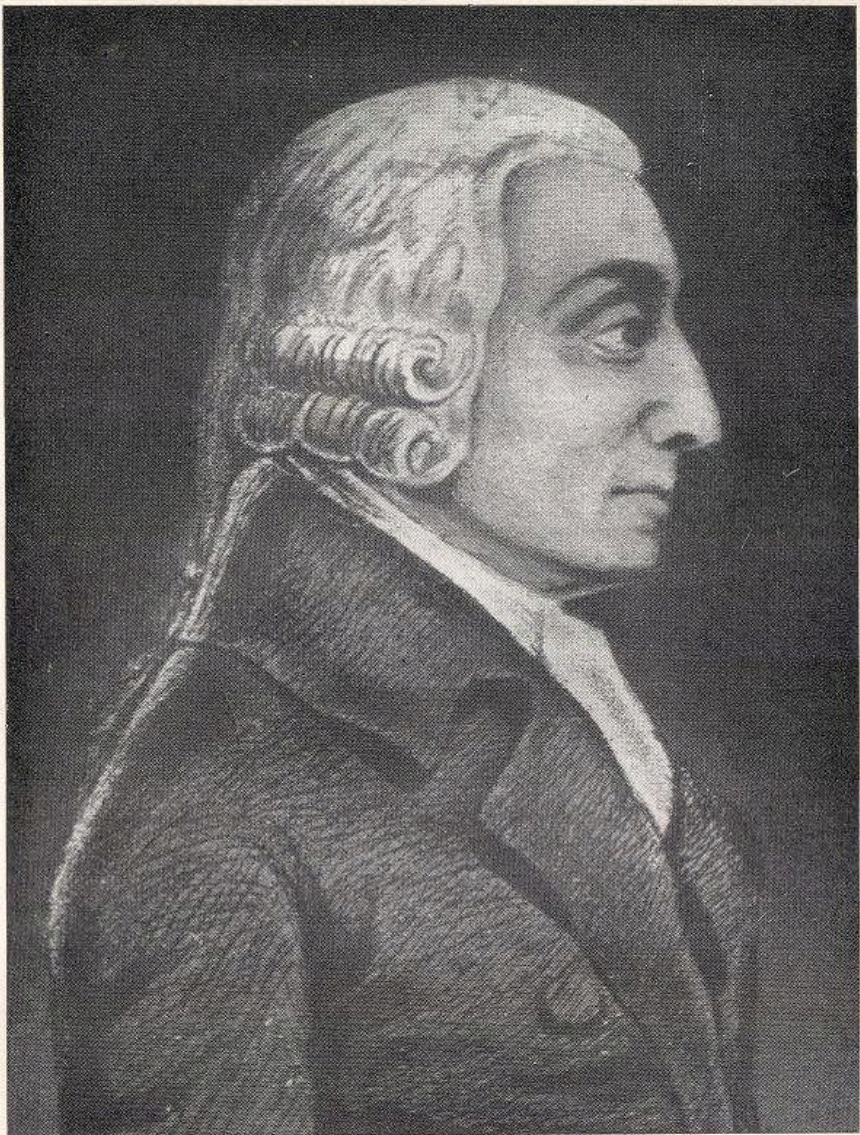

Adam Smith (1723-1790). Het werk van deze Schotse econoom en de Katechismus der natuur van de Zutfense predikant J.F. Martinet (1729-1795) vormden de pijlers voor het gedachtegoed van Sloet. (Foto uit: D.C. van der Poel. Economische Encyclopedie. Utrecht 1940)

3

Twee maal een onzichtbare hand: gedachtegoed

‘Daar zijn twee zaken, die, volgens den uitslag onzer overdenkingen, het volksgeluk alleen duurzaam bevestigen kunnen; de eene is van Hemelschen, de andere van aardschen oorsprong; het Christendom en de Staathuishoudkunde’, schreef Sloet in december 1848.¹ Het volksgeluk, wilde hij daarmee aangeven, was niet zozeer afhankelijk van de staatsvorm, alswel van de vraag óf en hoe mensen hun brood konden verdienen. Want als ze leefden vanuit een evangelische bron en de kans kregen om normaal hun werk te doen en goederen te ruilen, als ze zeker konden zijn van hun materiële bestaan, ‘ja, dan zoude die gelukkige harmonie, waarvan Erasmus sprak, geboren worden.’² Soortgelijke gedachten had hij in 1830 reeds naar voren gebracht in zijn proefschrift over de aard van de staat, waarbij hij regelmatig teruggreep op de klassieken der Oudheid, Cicero voorop.³

In het denken van Sloet ging het om twee ‘onzichtbare handen’, die van de godsdienst en die van de economie. Nauw verbonden met de godsdienst – waarbij voor Sloet de fysico-theologie uit de eeuw der Verlichting centraal stond – was de ‘zedekunde’; het verhaal van moraal, normen en waarden en (dus) burgerschap. In de optiek van Sloet, en die van veel tijdgenoten met hem, stond de zedekunde in directe relatie tot de staathuishoudkunde, ook wel politieke economie genoemd. Nauw verbonden met dit relatief nieuwe vakgebied waren de statistiek en de landhuishoudkunde, waarmee hij zich dan ook intensief bezighield. De pijlers waarop zijn wereldbeeld en zijn ideeën over het ‘volksgeluk’ – in de zin van materiële welvaart en welbevinden – berustten, bestonden dus uit een mengsel van klassieke, christelijke en profane bouwstoffen. In dit hoofdstuk wordt de samenstelling ervan onderzocht.

Sloets politieke visie wordt mede scherp gesteld aan de hand van ingrijpende voorstellen die hij in 1848 deed aan minister van justitie Donker Curtius en via het ‘vraagstuk der armoede’, dat in de negentiende eeuw nadrukkelijk werd verbonden met godsdienst en economie. Het laatste vormde ook een kernpunt van de liberale staathuishoudkunde die erop was gericht, te voorkomen dat er onproductieve burgers zouden zijn. De liberalen verschilden echter met elkaar, én met vertegenwoordigers van de kerkelijke richtingen, fundamenteel van mening over de vraag hoe dit doel kon worden bereikt en welke rol daarbij was weggelegd voor de staat. Bij Sloet stond het armoedevraagstuk torenhoog op de

¹ Sloet schreef dit in de ‘Voorrede’, VI, op het door hem uit het Frans vertaalde boek van Joseph Droz. *Staathuishoudkunde of beginselen van de leer des rijkdoms*. Deventer 1849. (J. de Lange). Hij dateerde zijn inleiding op 15 december 1848. In TSS-5-1, 76-83, nam hij deze inleiding later nog eens separaat op.

² ‘Voorrede’ op Droz *Staathuishoudkunde*, VI.

³ Sloet. *Dissertatio*.

agenda.⁴ Keer op keer –of het nu ging om de landbouw, de aanleg van wegen en waterwegen of de relatie met de koloniën– droeg hij mogelijkheden aan om oplossingen te vinden voor het probleem. Een meer specifieke vraag is hier, welke positie Sloet innam bij de discussies over dit onderwerp, temidden van met name de liberale staathuishoudkundigen en politici van zijn tijd.

3.1 Vanuit de Verlichting

Over de rol van het christendom wilde Sloet zich in 1848 in het voorwoord bij zijn vertaling van *Staathuishoudkunde of beginselen van de leer des rijkdoms* door de Fransman Joseph Droz, waaruit in de eerste regel van dit hoofdstuk werd geciteerd, niet specifiek uitlaten.⁵ Hij beperkte zich daarom, in het jaar van de Grondwet, tot het aanhalen van de apologet Lactantius. In zijn *De Justitia* preeste deze kerkvader het Christendom aan als een wondermiddel voor alle problemen rond de inrichting van een staat. Wetten met het doel om het menselijk gedrag te kunnen reguleren, waren daardoor niet meer nodig.⁶ Zover wilde Sloet niet gaan, maar wel zag hij het Christendom als een onmisbare bouwsteen en als een fundament tegelijk voor het ‘volksgeluk’. Ook in zijn lange reeks artikelen over de ‘Grondtrekken der staathuishoudkunde’ kwam hij regelmatig, zij het vooral in terloopse bijzinnen, terug op de relatie tussen ‘het vriendelijk licht van het Christendom’ en de staathuishoudkunde.⁷ Net als in de staathuishoudkunde liet Sloet zich ook vanuit de wereld ‘tussen vroomheid en Verlichting’ voeden door zijn eigen specifieke bronnen.⁸

Hij behoorde tot de liberalen die als erfgenamen van het verlichtingsdenken geloofden in ‘de maakbaarheid van de samenleving’. Hun uiteindelijke doel was een vrije, open maatschappij van actieve, verantwoordelijke en nuttige burgers: mensen die zelf in hun onderhoud voorzagen door productief te zijn. Deze verantwoordelijke burgers vormden de gehele samenleving/natie: van de grote ondernemers tot de brave, oppassende werklieden.⁹ Zij steunden daarbij, in de visie van Sloet, op de morele voedingsbodem van het Christendom en wel in de vorm van de fysico-theologie. De organische ordening van de schepping én de samenleving, het accent op opvoeding en morele verheffing en het benadrukken van de harmonie der belangen, het waren elementen die rechtstreeks zijn te herleiden tot Martinets *Katechismus der natuur*, die voor de jonge Sloet zo’n belangrijke levensbron had gevormd.¹⁰

⁴ Vooral komt dit naar voren in Boschloo: *De Productiemaatschappij*. Met 33 artikelen in de literatuurlijst is Sloet in dit boek over liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede tussen 1800 en 1875 de meest geciteerde auteur.

⁵ *De l'organisation judiciaire et de la codification*.

⁶ Lactantius (ca 240–320), wiens werk door Sloet in zijn ‘Voorrede’, vi, werd geannoteerd als *De Justitia*, I.V, c.VIII), schreef dat ‘tot eenen volkomen Staat van onschuld de wet van God alleen voldoende zoude zijn; men zoude geene kerken, geen zwaard der overigheid behoeven, geene vrees voor straffen, daar de heilzame goddelijke voorschriften, den gemoederen der menschen ingestort, hen van zelfs zouden opleiden, om de regtvaardigheid te betrachten’.

⁷ TSS-3, 3. Zie voor een volledig overzicht van hoofdstukken en paragrafen Bijlage I, Bibliografie II.

⁸ Deze term is ontleend aan Buisman. ‘Tussen vroomheid en Verlichting’.

⁹ Kurstjens. ‘De onderbouw van de moderne natie’, 106.

¹⁰ J.F. Martinet. *Katechismus der Natuur*, Amsterdam 1778–1779) (3de druk) 4 delen. – 22 zamenspraken

Ook een ander basis-idee van de Verlichting, namelijk dat de mens van nature goed is en alleen slecht kan worden in en door de (nog) onvolmaakte maatschappij, behoorde tot de intellectuele bagage van Sloet. Hij was een bewonderaar van Jeremy Bentham (1748-1832), van wie hij, vanuit het Frans, in 1851 een werk vertaalde.¹¹ Deze Britse wijsgeer en rechtsgeleerde stelde in 1789 in *An introduction to the principles of morals and legislation* het ethisch beginsel op, dat handelingen moeten worden goedgekeurd of afgekeurd, al naar gelang ze het geluk van alle betrokkenen, en niet alleen van de handelende persoon zelf, bevorderen of verminderen. Voor zijn systeem bedacht hij de naam 'utilitarisme'. Hij ging daarbij uit van de psychologische wet, dat alle mensen het aangename zoeken en het onaangename mijden. Volgens Bentham zouden goede wetten, de druk van de publieke opinie én het besef dat eigen belang en algemeen belang samenvallen, het individu ertoe brengen waar mogelijk rekening te houden met het welzijn van anderen. Hij ging ervan uit, dat slechts beschaafde en gegoede burgers, die dankzij hun leefstijl en welvaartsniveau in staat waren om het gewenste onbaatzuchtige en menslievende gedrag te vertonen, tot de 'morele' mensen konden worden gerekend.¹²

Anderen –zoals de zich wisselend 'antirevolutionair' of 'christelijk-historisch' noemende politicus Groen van Prinsterer, die ook was opgevoed en opgegroeid in de slagschaduw van de achttiende eeuw– hadden echter ideeën die sterk afwijken van die van Sloet.¹³ In een terreinverkenning van de Nederlandse Verlichting wordt Groen door W.W. Mijnhardt geroemd vanwege zijn 'scherpzinige typering' van de achttiende eeuw. Toen hij het had over de theologische en wijsgerige ontwikkelingen in die periode legde Groen, volgens Mijnhardt, namelijk 'het christelijke karakter van het verlichte denken in de Republiek bloot: het zoeken naar een synthese tussen rede en openbaring, het pleidooi voor volledige tolerantie en de overtuiging dat aan de bijbel ontleende voorschriften van zedelijkheid te zamen met een algemene mensenliefde de richtsnoeren dienden te zijn voor het maatschappelijk handelen.'¹⁴ De typering was treffend, maar de orthodoxe calvinist Groen keurde die synthese en die tolerantie zelf ten eerste af! Volgens hem zouden ze leiden tot een 'diep verval'.¹⁵

In de ogen van Sloet lag dat fundamenteel anders en het is dan ook niet verwonderlijk dat de twee mannen elkaars antagonisten in de politiek waren en bleven; vanaf hun eerste, felle botsing in de Dubbele Kamer van 1840 tot het einde van hun (politieke) leven. De wortels van Sloet lagen aanwijsbaar en stevig in de bodem van de achttiende eeuw. Hij liet zich er op zijn eigen wijze door voeden.

¹¹ Zie Bijlage IIa.

¹² Bentham. *An introduction to the principles of morals and legislation*.

¹³ Zie voor deze wisselende benamingen: W.G.F. van Vliet. *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*. Hilversum 2008. Van dit boek, waarvan de verschijning in juni 2008 werd voorzien, kon hier geen gebruik meer worden gemaakt.

¹⁴ Mijnhardt. 'De Nederlandse Verlichting', 2-3. De auteur baseerde deze conclusie op: G. Groen van Prinsterer. *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Amsterdam 1852. (2 dln, 2de dr.)

¹⁵ Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 3.

3.1.1 Fysico-theologie

De door Groen zo verfoeide ‘synthese tussen rede en openbaring’ vond Sloet in de fysico-theologie, een uit de achttiende eeuw stammende vorm van geloofsbeleving die door anderen werd beschouwd als een gevaarlijke denkrichting. Want de *Heidelbergsche Katechismus* werd er mee ingeruild voor de hiervoor genoemde *Katechismus der Natuur*.

De fysico-theologie werd in Nederland geïntroduceerd door de fysicus, wiskundige en filosoof Bernard Nieuwentijt (1654-1718). ‘De ware natuurkunde’, schreef deze in 1720, ‘verheft sig soo verre, dat sy selfs een soorte van godtgeleertheid word.’¹⁶ Met behulp van het grote boek van natuur en wereld, ofwel de harmonieuze, en ook statische natuurlijke en sociale orde, kunnen volgens hem Gods voorzienige en doelmatige wijsheid en goedheid worden gekend.¹⁷ Het werk van Nieuwentijt speelde een belangrijke rol in het Nederlandse christendom van de achttiende eeuw. Het denken over God die in zijn scheppingswerken zijn macht, grootte en wijsheid toonde, stond daarbij centraal. Aan iedereen moesten de wonderen van de schepping worden duidelijk gemaakt en iedereen moest horen van de ‘wonderlijke wijsheid van God’ in de scheppingswerken. Wie kon, moest zelf het natuuronderzoek ter hand nemen. Microscop en telescoop gaven daartoe nieuwe impulsen, hoewel juist de nieuwe natuurwetenschap vijandig leek te staan tegenover het christelijk geloof.

Nieuwentijt behoorde tot degenen die wilden aantonen dat de natuurverschijnselen naar een Schepper verwijzen. Zij wilden op grond van de beschikbare kennis over de natuur(verschijnselen) de lezers overtuigen van het bestaan van God en van zijn blijvende zorg voor de schepping. Zij wilden laten zien dat de natuur zo plan- en doelmatig in elkaar steekt, dat een natuur-los-van-God onbestaanbaar is. Bovendien riepen zij iedereen op door natuuronderzoek de grootte van de Schepper te leren kennen en bewonderen. Daarom wordt deze theologisch gekleurde natuurbeschouwing gewoonlijk *fysico-theologie* genoemd en in de achttiende eeuw ook wel aangeduid met de Nederlandse term *godgeleerde* of *godleerende natuurkunde*.

Deze denkrichting is zowel gegrond op rationele godsbewijzen als op de zichtbare manifestatie van Gods macht, wijsheid en goedheid in de kosmische orde. In overeenstemming met de empirische tijdgeest viel in de achttiende eeuw de nadruk op het laatste aspect. De fysico-theologie stelt tevens dat de mens geen aangeboren idee (*ideae innatae*) heeft waaruit alles valt af te leiden. Het zoeken van een God in de schepping vereist daarom een empirische benadering, in plaats van systeemzucht, vol van waarnemingen en een voortdurend zoeken naar praktische en nuttige toepassingen. Het was Sloet op het lijf geschreven.

Geheel in de geest van de tijd etaleerden de fysico-theologen allerlei resultaten van, soms eigen, natuuronderzoek. Hierdoor hebben zij een belangrijke bijdrage geleverd aan de popularisering van de natuurwetenschappen in de acht-

¹⁶ B. Nieuwentijt. *Gronden van Zekerheid of de Regte betoogwyse der Wiskundigen So in het Denkbeeldige, als in het Zakelyke Ter Wederlegging van Spinozas Denkbeeldig Samenstel; En Ter aanleiding van eene Seekere Sakelyke Wysbegeerte, aangetoont* (Amsterdam 1720), 229. De bron van het citaat is het voorwoord in de *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences* van 1699.

¹⁷ Deze constatering is gebaseerd op Brouwer: ‘Sociale ideeëngeschiedenis en bestedingspatronen: de kopers van de *Katechismus der Natuur* in Zwolle, 1777-1785’, 191-202.

tiende eeuw, zoals die vorm en inhoud kreeg door de vele genootschappen. Uitdrukkelijk wezen zij ook op het nut van natuurstudie en natuuronderzoek, zowel voor de individuele mens als voor de samenleving, terwijl dit bezig zijn met de natuur tevens mogelijkheden bood tot geoorloofde ontspanning. Naar aanleiding van een natuurverschijnsel werden voortdurend argumenten aangedragen voor het bestaan van een Schepper als 'Onderhouder' en 'Regeerder' van al het geschapene, die tot in alle details blijvend bij zijn schepping was betrokken. Soms werden ook bijbelteksten uitgelegd naar de laatste stand van de natuurwetenschappen, waarbij in een aantal gevallen werd benadrukt dat juist 'nu' deze teksten helder waren geworden. Van groot belang was ook het geloof van de fysico-theoloog in de doelmatigheid en planmatigheid van de schepping en de orde in de kosmos, gebaseerd op de door God geschapen natuurwetten. In nauw verband hiermee werd telkens weer betoogd hoe geordend, harmonieus, planmatig en doelmatig alles in de natuur functioneerde, zowel in de organische als in de anorganische wereld.¹⁸

De fysico-theologie, die ook in het buitenland, met name Engeland en Frankrijk, aanhangers had, werd na de introductie van Nieuwentijt in Nederland vooral bekend door toedoen van de popularisators J.F. Martinet en, later, J.A. Uilkens.¹⁹

3.1.2 Martinet, Uilkens en de *Katechismus der Natuur*

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de rol van Nieuwentijt als popularisator van de fysico-theologie overgenomen door de Zutphense predikant Johannes Florentius Martinet (1729-1795). Ook hij ging er dus vanuit dat God de natuur op een volmaakte wijze had geordend en dat elk onderdeel, hoe klein ook, daarin zijn eigen functie had. Het leven werd in die opvatting 'bepaald door de hemelse ... maar blijmoedige voorzienigheid van een almachtige, wijze en rechtvaardige God.' Natuuronderzoek leverde volgens Martinets *Katechismus der Natuur* het godsbewijs voor ongelovigen, want uit de orde en doelmatigheid in de natuur kon Gods bestaan worden afgelezen. De predikant be-

Silhouettekening van Johannes Florentius Martinet (1729-1795), auteur van de Katechismus der Natuur. (Titelpagina van een 'Levensbericht' uit 1796 door de predikant Ahasuerus van den Berg)

¹⁸ De Pater. *Fysicotheologie in de achttiende eeuw*. Bots. *Tussen Descartes en Darwin*. Streng. *Kweekster*, 103-111.

¹⁹ Zie voor de Nederlandse Verlichting: Zwager. *Nederland en de Verlichting*, waarin merkwaardigerwijs Martinet noch Uilkens worden genoemd, en Mijnhardt. 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning'.

oogde ook een verdediging van de natuurwetenschap tegenover orthodoxe kringen. De Haas en Paasman noemen dit in hun instructieve boekje over Martinet 'doel-denken'.²⁰

Zoals de natuur was volgens de fysico-theologen ook de maatschappij geordend. Iedereen behoorde daarom 'verheugd te zijn over zijn plaats in de samenleving en zich naar vermogen in te spannen voor het welzijn van allen'.²¹ Om dit alles te kunnen zien en doorzien was kennis nodig en die diende te worden verspreid, een taak waarvoor verlichte, welgestelde burgers zich verantwoordelijk mochten voelen. In verschillende werken droeg Martinet deze leer uit. Het bekendst echter is zijn vierdelige *Katechismus* gebleven, die voor het eerst verscheen te Amsterdam in de jaren 1777-1779, terwijl hij daarnaast in 1779 ook nog een *Kleine Katechismus der Natuur voor kinderen* deed verschijnen. In 1818 kwam een zesde druk op de markt, die, net als de *Kleine Katechismus* onder andere werd vertaald in het Engels, Frans, Duits en Maleis. Tot ver in de negentiende eeuw bleef het, net als de grote *Katechismus*, een populair werk. Velen volgden het voorbeeld van Martinet en schreven eveneens dergelijke catechismi.

Martinet noemt de wereld 'een groot toneel'. Helaas zien de mensen daarin echter niet de grootheid van Gods schepping –de natuur– terwijl zij wel oog hebben voor gemaakte zaken als 'een fraai kleed, een mooi schilderij of een kunstig uurwerk'.²² In 22 'zamenspraken' tussen een leraar en een leerling wil Martinet daarom laten zien dat de schepping volmaakt is en een vaste orde vertoont, volgens een 'algemeen plan'.²³ God doet geen nutteloze dingen, niets kan worden gemist en niets hoeft nog te worden toegevoegd. Een vergelijking met de cijfers 1 tot en met 10 moet dit duidelijk maken. 'Schrijf het jaartal 1778, voeg er 6 bij, waar gy wilt, 61778, of 16778, of 17678, of 17768, en gy ziet aanstonds eene wanorde gebooren. Op gelyken voet staat het met de Schepping: niets kan er af of bijgedaan worden zonder de Orde te breeken, verwarring te veroorzaaken of het Heelal te schenden'.²⁴

De mensen –'van den domsten Hottentot' met het verstand van een aap, tot en met beroemde vaderlanders als Huygens, Boerhaave of Musschenbroek die zo ongeveer op het niveau van de 'minste engelen' staan– hebben binnen het aards bestel allemaal hun plaats en hun functie. De slavernij is af te keuren indien er 'monsters' over slaven heersen, maar wanneer de laatsten vallen onder de heerschappij van 'zulken die weten, dat het Kristendom de beste Menschen maakt' zijn ze daarmee juist beter af. Cruciaal is ook de verscheidenheid der producten. 'Om het menschdom aan elkander te verbinden' heeft elk rijk verschillende voortbrengselen. Het noorden heeft ijzer, koper, hout en smelterijen, Amerika goud en zilver, Indië thee en specerijen, Spanje wol, Frankryk wijnen, enzovoort'.²⁵ 'Het profyt des aardrijks is voor allen', haalt Martinet Prediker 5:8 aan. God wilde immers 'dat het Oosten vruchten zou dragen voor het Westen, en

²⁰ De Haas en Paasman. *Martinet*, 72. Zie voor een inhoudelijke beschrijving van enkele werken van Martinet ook: Brouwer. *Lezen in de provincie*, 13–17.

²¹ De Haas en Paasman. *Martinet*, 13.

²² Martinet. *Kathechismus*.

²³ *Katechismus I*, 3–22.

²⁴ *Katechismus II*, 8.

²⁵ *Katechismus I*, 183–184.

het Westen voor het Oosten: insgelyks het Zuiden voor het Noorden, en het Noorden voor het Zuiden.’²⁶

Zo werd bijvoorbeeld de thee uit China met succes ingevoerd in Engeland en in 1666 voor het eerst in Nederland, om vervolgens in 1715 algemeen in gebruik te geraken. Op dezelfde manier ging het met de koffie van de Arabieren, die in 1652 in Londen werd ingevoerd.²⁷ Met dergelijke voorbeelden wilde Martinet aangeven dat er door Gods toedoen een economische verbinding ontstond tussen mensen en volkeren. Het is een gedachte die, zij het vanuit een andere invalshoek, doet denken aan de definitie die de Amerikaanse econoom en historicus Douglas North geeft van het economisch probleem, namelijk 'als de vraag hoe coöperatie tussen individuen tot stand kan komen: hoe is marktverkeer leidend tot arbeidsdeling en de daarmee verbonden interdependentie mogelijk?'²⁸

Illustratie uit de Katechismus der Natuur, met een tafereel waarin op de achtergrond ook Sloets geboorteplaats Voorst is te zien. (Deel 1)

De verscheidenheid aan gronden en producten is niet alleen op wereldniveau, maar ook binnen 'ons klein Vaderland' te vinden, zoals onder anderen Le Francq van Berkhey, auteur van *Hollands Natuurlyke Historie*, had laten zien, vertelt Martinet. Zelf geeft hij, net als later Sloet, overzichten van de rijke variatie van de Nederlandse bodem.²⁹

²⁶ Zelfs koning Salomo zag reeds het belang van de handel, zoals dat door God was bedoeld. *Katechismus IV*, 138-139.

²⁷ *Katechismus IV*, 181.

²⁸ Aldus geformuleerd in: Van Zanden en Van Riel. *Nederland 1780-1914*, 20. Zie ook North: *Institutions*, 11-16.

²⁹ Martinet verwoordde de rijkdom van de Nederlandse bodem als volgt: 'Hollands en Vrieslands vette Gronden leveren schoone Boter en Kaas – de eerste Provincie met Groningen en Overysel baggert uit de veengronden uitmuntenden Turf – de drie eerstgenoemden brengen ook schoone Paarden, zwaare Ossen en

Ook ogenschijnlijk negatieve verschijnselen, zoals grote overstromingen, zijn in de *Katechismus* het resultaat van Gods voorzienigheid, want daardoor is veen ontstaan, waaruit turf gemaakt kan worden. Niet alleen voor de energie, de 'brand', of de turfinolm om de grond tegen de vorst te beschermen, maar ook ter verbetering van harde schrale gronden. Het onweer heeft eveneens zijn nut. Tuinen en velden worden daardoor verlost van schadelijke rupsen, omdat die het geflikker niet kunnen verdragen, brandend warme lucht wordt er door verkoeld, onreine gezuiverd. De natuur wordt erdoor hersteld. 'Alles geeft, na een Onweêr, nieuwe frissche geuren. De lieve Vogeltjes beginnen weer te zingen; het stomme Vee gaat op nieuw graazen; de Planten fleuren op; de Mensch, versterkt door de vernieuwde lucht, keert vrolyk tot zyn werk terug'.³⁰ Vier delen, 1.600 pagina's, lang, wordt zo de natuur, waaronder de grootheid van God moet worden verstaan, behandeld.

Als de man 'die het meest heeft gedaan voor de verbreiding van Martinets roem' wordt de geleerde Groninger boerenzoon Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825) beschouwd.³¹ In 1808 kreeg hij van de Amsterdamse uitgever Johannes Allart de vraag om Martinets *Katechismus* te bewerken tot een uitgave in één deel. Een jaar later verscheen het werk in die vorm. Zeven jaar daarna verzorgde Uilkens ook een nieuwe uitgave van de *Kleine katechismus*. Van Uilkens zelf waren toen al drie delen verschenen van wat zijn *magnum opus* zou worden *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en de bevordering van nuttige natuurkennis*. Het eerste deel verscheen in 1801, met een portret van de auteur en een onderschrift van de dichter Hajo Spandaw, die een kleine halve eeuw later Sloets schoonvader zou worden. Hij sprak van de edele geest van Martinet die op Uilkens was neergedaald en van godsdienst en deugd die nu hem tot tolk hadden gekozen om de schatten der natuur te ontsluiten. 'Tot vreugde van d'Onzienlijke'.³²

'De verwijzing naar Martinet', aldus Botke, 'was geheel op zijn plaats. Uilkens zette met zijn publicatie het werk voort van de door hem hoogbewonderde Martinet'.³³ Voor Sloet was het werk van Martinet en Uilkens in zijn jeugd een dagelijks voedsel dat hem met liefde en toewijding werd toegediend en dat hem tot en met heeft gevormd. In zijn poëzie, waaruit een grote liefde spreekt voor de natuur en de omgeving waarin hij opgroeide, zijn daarvan talrijke sporen terug te vinden. Maar de geest van de *Katechismus* –en van de wereld van de Nederlandse Verlichting, die 'gematigd, constructief en christelijk' was– klinkt ook door in zijn denken over de staathuishoudkunde en de statistiek.³⁴ Zijn *Sta-*

vette Koeien voort – Gelderland levert Hout, Wild, Veld- en Boomvruchten – Utrecht brengt schoone Graanen te markt – Zeeland bezorgt ons Boonen, Meekrap en Tarw, hoewel die voor 't grootste gedeelte uit Vlaanderen komt, doch den naam van Zeeuwsche Tarw draagt –Texel en Wieringen ontlasten zich van Schaapen met zwaare vagten – onze Veluwe voedt Byen, en ligter doch malscher Wolvee –Groningen en Drenthe leveren Straatkeien enz. 't Kost weinig moeite dit te weeten; doch veele verschillende Gronden in zulk een kort bestek van Land by elkanderen te vinden, die alle zulke uitmuntende Voortbrengselen voor Vee en Mensch opleveren.' *Katechismus I*, 183-184.

³⁰ *Katechismus I*, 132-133.

³¹ Bots. *Tussen Descartes*, 77, 30 geciteerd in Botke. *Boer en heer*, 143.

³² Geciteerd in Botke. *Boer en heer*, 143; zie ook Spandaw. *Gedichten*, II, 123.

³³ Botke. *Boer en heer*, 143.

³⁴ Janse. *De geest van Jan Salie*, 25.

tistische plaatsbeschrijving uit 1871 bijvoorbeeld, lijkt te zijn ingericht in de lijn van het hoofdstuk 'Over de aarde' uit de *Katechismus*. En ook in Sloets 'Grondtrekken der staathuishoudkunde' is overduidelijk de geest van, om met de Franse econoom Bastiat te spreken, de 'harmonie der belangen', te bespeuren. Het laats-te kwam ook naar voren in Sloets proefschrift uit 1830.

3.2 Proefschrift: over de aard van de staat

In zijn Utrechtse, zoals toentertijd nog gebruikelijk in het Latijn geschreven, filosofisch-juridische proefschrift *Enige opmerkingen over de aard van de staat* ging Sloet in 1830 op zoek naar de beste bestuursvorm van een staat.³⁵ Het amper negentig pagina's tellende werkje laat het nodige zien van zijn idealistische inslag, maar de praktische voorbeelden waarmee hij later zo veelvuldig zou strooien, ontbreken hier. De econoom in Sloet moest nog groeien.

De vraag naar de beste bestuursvorm, stelt hij, is al oud en door vele filosofen behandeld, maar nooit te beantwoorden geweest. De geschiedenis geeft hierover evenmin uitsluitsel, want ook uitstekend bestuurde staten kwamen door in- of externe factoren op den duur tot verval. Vele schrijvers gingen uit van de staat (*civitas*) waarin zij zelf leefden en beschreven de bestaande situatie in plaats van algemene principes waarnaar die staat was ingericht. Maar die algemene principes zijn, aldus Sloet, ook nauwelijks te geven. Hooguit kan worden gezegd, dat de wetgeving voor elk volk aangepast dient te worden naar aard en zeden en dat het gezag (*imperium*), wil het stabiel zijn en veiligheid kunnen bieden, rekening dient te houden met de volksaard.

De natuur geeft iedereen, onafhankelijk van streek of huidskleur, dezelfde rechten (*iuris naturae*) en aan die grondrechten mag niet worden getornd. Hierin is onder andere het recht gegeven in vrijheid het eigen belang na te streven. Maar ook heeft de mens van nature de neiging een gemeenschap, een *civitas*, te vormen en daarmee komt een staat tot stand; een nauwe band tussen mensen, die burgers zijn geworden. Naast de rechtsband die hiermee is ontstaan, is er echter ook nog steeds sprake van een ethische of morele band (*vinculum morale*) die tegelijkertijd geldt voor het gezag. Sommige volkeren verkozen het gezag van de slavernij boven een 'opgedragen vrijheid' en dat betekent in feite ook, dat niet ieder volk in staat is de vrijheid 'en de wonderlijke zoetheid van deze wel-daad' te proeven.³⁶ Het is dan alsof een plant wordt overgebracht van een warme naar een koude omgeving, om daar te groeien en te bloeien. Het gezag, hoe dan ook tot stand gekomen, dient te worden beschouwd als een 'ethisch persoon' en wie onethisch handelt tegenover het gezag, handelt dus in strijd met het heil van de burgers. Omgekeerd kan aan de staat niet worden toegestaan wat aan het individu is verboden.

De natuurlijke status verschilt alleen van de burgerlijke, doordat de laatste voortkomt uit het denken van de mens. Het is een vergissing die twee tegenover elkaar te zetten. Er moeten echter wel waarborgen zijn om de van oorsprong natuurlijke rechten te handhaven en die liggen in het (burgerlijk) recht en in de bestuursvorm, die is gebaseerd op het sociaal pact (*pactus socialis*). Dit ontstaat

³⁵ Sloet. *Dissertatio*.

³⁶ Sloet. 'Praefatio', I-VIII. *Dissertatio*.

vanuit de idee dat gemeenschappelijk leven vraagt om ordening en dat het verstand mensen ervan weerhoudt inbreuk te maken op de integriteit van anderen en te leven zonder grenzen. Wat je jezelf toerekent, moet je ook een ander gunnen. Zo is bijvoorbeeld de vrijheid van godsdienst een oorspronkelijk recht, maar daarmee mogen niet de rechten van anderen met voeten worden getreden. Hoewel Grieken en Romeinen geen melding maakten van een sociaal pact, werd dit volgens Sloet al beschreven in het Oude Testament.

Een burgerij zonder ethische band is een armzalige burgerij, of, zoals het spreekwoord zegt: ijdel zijn wetten zonder zeden. Met instemming haalt Sloet de Romeinse schrijver Cicero aan, als deze zegt dat de in zijn *De Re Publica* beschreven ideale staat berust op overeenstemmingen over het recht (*iuris consensus*). In een republiek is volgens zijn definitie dan ook sprake van een menigte die is verbonden door overeenstemming over het recht en een gemeenschappelijk nut. Sloet trekt die lijn door naar de internationale situatie, als hij in de vierde stelling bij zijn proefschrift zegt, dat de Romeinen wel al een notie hadden van volkenrecht (*ius gentium*), maar dat volkeren pas met de komst van het christendom hun onderlinge band beseften.

De eerste vraag die telt bij het ontstaan van een staat is, wat het doel ervan moet zijn en pas daarna komt de vorm aan de orde. Volgens Sloet moet het doel van wetten zijn om, op korte en op lange termijn, de maatschappij vorm te geven, maar ook het menselijk geslacht te vervolmaken. Hij sluit zich aan bij Cicero als die het ontstaan van een staat vergelijkt met een huwelijk, waarbij de band tussen man en vrouw wordt verstevigd als er kinderen komen en er een gezin ontstaat.³⁷ De staat is dan ook geordend als een huisgezin, een hemels geschenk waarvan de mens in zijn hart voelt dat het bijeen gehouden en gewaardeerd moet worden. Een staat kent, net als een gezin, ook verantwoordelijkheden en vanzelfsprekendheden, zoals het afzien van overdreven luxe, het afkeuren van hebzucht of de mogelijkheid voor de zwakkere om zich onder de hoede van de sterkere te kunnen stellen; daarnaast is er ruimte voor de natuurlijke drang om op een hoger plan te komen.³⁸ Dergelijke *jus originaria* die met een staat, en in feite dus ook met een gezin, verbonden zijn, blijven onveranderlijk en hoeven niet te worden vastgelegd.

Over het begrip sociaal pact is volgens Sloet een Babylonische spraakverwar- ring ontstaan, zoals blijkt uit de opvatting van de Zwitserse staatsrechtgeleerde Carl Ludwig von Haller (1768-1854), die schreef dat het hoogste gezag berust op het recht van de sterkste en dat er sprake zou zijn van een 'dwaze democratie' als 'de kudde fungeert als herder'.³⁹ De soevereiniteit komt in zijn visie toe aan de, als een abstract persoon gedachte, staat die de volledige macht over zijn onderdanen heeft en recht schept. Von Haller ging ook uit van een intellectueel overwicht van de man over de vrouw, van ouders over kinderen, van de leraar

³⁷ Sloet. *Dissertatio*, 13, Cicero. *De Officiis*, lib. I, XXVI, waarin hij Scipio aanhaalt: Prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae.' 'The first bond of union is that between husband and wife; the next, that between parents and children; then we find one home, with everything in common. And this is the foundation of civil government, the nursery, as it were, of the state.'

³⁸ Sloet. *Dissertatio*, 43.

³⁹ Sloet. *Dissertatio*, 55. 'Ita ut grex pastorum vice fingeretur'.

over de leerlingen enzovoort. Volgens hem bestond deze natuurlijke situatie al vanaf het begin der tijden en kon die dus ‘natuurlijk’ worden genoemd. Want de natuur wordt door een godheid bestuurd en een natuurwet kan niet in strijd zijn met goddelijke wil. De rechten en de verantwoordelijkheden haalde hij dus weg bij de burgers. De visie van Von Haller werd door Sloet afgekeurd, alleen al omdat een toenemende macht van de heerser volgens hem de rechten van de onderdanen in gevaar zou kunnen brengen. Echte vrijheid wordt niet uitgedrukt in wetten, maar in de stilzwijgende banden die er tussen mensen bestaan. Hun gemeenschappelijk doel is juist, dat ieder zijn eigen doel kan hebben.

Het was een eerste publieke en gedrukte uiting van zijn aversie tegen centralisatie en de daarmee verbonden macht van de overheid. Sloet legde de verantwoordelijkheid bij de burger, en: dicht bij huis, in eigen stad, dorp of regio. Hij kan een republikein worden genoemd in zijn centraal stellen van het algemeen belang, de *res publica*, in zijn afkeer van een almachtige staat en in zijn navolging van Cicero, die schreef. ‘Zoals een veilige reis het doel van een bestuurder is, de gezondheid dat van de arts, de overwinning dat van de generaal, zo zal de ideale staatsman zich richten op het geluk van de burgers van de staat, door hen materiële zekerheid, overvloedige rijkdom, vergaande voornaamheid en een onbezoelede eer te bieden.’⁴⁰ Toch heeft Sloet, voor zover bekend, de benaming ‘republikein’ nooit op zichzelf betrokken.

3.3 Staathuishoudkunde, landhuishoudkunde, statistiek

Sloets vroege leven was, zoals in hoofdstuk 2 beschreven, doordrenkt van de fysico-theologie, die hij met de paplepel kreeg ingegeven, en van het volle lesprogramma dat hem werd geboden op het Instituut Van Kinsbergen in Elburg. De studie van de klassieke vormde daarbij een belangrijk onderdeel. In de loop van de volgende jaren verschenen de staathuishoudkunde, de landhuishoudkunde en de statistiek als vaste en prominente onderdelen op zijn programma. Het waren vakgebieden die in de visie van Sloet nauw met elkaar samenhangen en die hij niet los kon zien van hetgeen hij eerder aan opvoeding en opleiding had meegekregen.

3.3.1 Staathuishoudkunde

Omstreeks 1800 werd economie een zelfstandige wetenschap die zich bezighield met het wetenschappelijk bestuur van een staat. Dit kwam ook tot uitdrukking in termen als ‘political economics’, ‘politische Ökonomie’, ‘économie politique’ of in de Nederlandse vertalingen ‘staathuishoudkunde’ of ‘staatseconomie’. Inhoudelijk gezien was het vak niet nieuw, omdat de onderwerpen die het behandelde al eerder waren opgenomen in het curriculum van vooral juridische faculteiten.⁴¹ In Duitsland had zich het Kameralisme ontwikkeld als een

⁴⁰ Sloet. *Dissertatio*, 91-92. Cicero: ‘Ut enim gubernatori cursus secundus, medio salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit.’. In ‘Letters to Atticus, greeting’ vertaald als; ‘As a safe voyage is the aim of the pilot, health of the physician, victory of the general, so the ideal statesman will aim at happiness for the citizens of the state to give them material security, copious wealth, wide-reaching distinction and untarnished honour.’

⁴¹ Al deze termen zijn afgeleid van de wetenschappelijke latijnse naam ‘economia politica’. Zie voor geschiedenis en definities onder andere: Boschloo. *De productiemaatschappij*; Van Daal en Heertje. *Economic Thought 1650-1950*, daarin in het bijzonder Zuidema ‘Economic Thought 1750-1870’; Hasenberg Butter,

opleiding voor ambtenaren. Deze richting kan veeleer worden beschouwd als de bakermat van de bestuurswetenschappen, dan als een voorloper van de economie, al was er 'natuurlijk wel een duidelijk raakvlak met de leer van de openbare financiën.'⁴² De verschijning in 1776 van Adam Smith's *Wealth of Nations*, een publiekssucces, had gezorgd voor een stevige impuls.

Ook de academische institutionalisering in studieprogramma's en leerstoelen kreeg vorm en Nederland liep daarbij bepaald niet achterop.

De staathuishoudkunde was aanvankelijk nog niet meer dan een bijvak binnen de rechtenstudies en werd vrijwel altijd onderwezen door iemand met een juridische achtergrond. Omstreeks 1820 was het als zodanig echter al een algemeen geaccepteerd vak op de Nederlandse universiteiten. Het werd verplicht gesteld voor rechtenstudenten die een carrière in de ambtenarij ambiëerden en dat was een stimulans voor de verdere ontwikkeling van het vak; te meer daar de collegegelden bijdroegen aan het inkomen van de hoogleraren. Irene Hasenberg Butter concludeert in haar *Academic Economics in Holland 1800-1870* dat er op het gebied van de staathuishoudkunde weinig aan theorievorming werd gedaan.⁴³ Tamelijk kritiekloos namen de staathuishoudkundigen volgens haar de leerstukken van de grote Engelse, Franse en ook Duitse denkers over en pasten zij deze toe op praktische problemen. Volgens haar bestond er weinig verschil tussen figuren als Ackersdijck, Van Rees en Vissering, die aan een universiteit waren verbonden, en 'buitenstaanders' als de Bruyn Kops, Mees en Sloet. Feit is, dat Sloet zich op het terrein van de staathuishoudkunde nadrukkelijk manifesteerde.

Hij heeft er, behalve in zijn rechtenstudie, mogelijk ook kennis mee gemaakt in familie- en studiekring, nadat zijn in Voorst woonachtige oom G. Wttewaal in 1828 tot hoogleraar in dit vak was benoemd te Leiden. Ongetwijfeld is in zijn omgeving over deze benoeming gesproken, maar wanneer precies Sloet in de greep is geraakt van het vak, blijft onduidelijk.⁴⁴ Zijn 'Vlugtige beschouwing van de handel in Overijssel', een artikel dat hij schreef in 1836, laat in ieder geval zien dat hij er in zijn Hengelose jaren al op gespist was. Hij begon dit stuk met de constatering dat de 'koophandel' altijd de meest gunstige invloed had uitgeoefend op de welvaart en beschaving van de volkeren die zich ermee bezig hielden. 'Door denzelfden werden de grootste wereldgebeurtenissen, hoewel dikwijls op eene onzichtbare wijze, voorbereid en bestuurd, en het is welligt de handel, welke eenmaal in de hand der Voorzienigheid het groote middel tot verbroedering

Academic Economics: Mooij. *Denken over welvaart*; Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*; Zimmerman, *Politieke economie*.

⁴² Zimmerman. *Politieke economie*, 3-4.

⁴³ Hasenberg Butter bood in 1969 voor het eerst een overzicht van de wereld der Nederlandse staathuishoudkunde, staathuishoudkundigen en statistiek in de negentiende eeuw. Kritiek hierop volgde precies twintig jaar later in T.J. Boschloo's *De productiemaatschappij* en daarna ook in andere publicaties, zoals die van Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*. Op het hoofdstuk over het hoger onderwijs in Hasenberg Butters proefschrift geeft Boschloo ongezoeten, en door Schoorl en Plasmeijer (*Managing markets and money*, 12) als terecht omschreven, kritiek.

⁴⁴ Verkade noemt zowel Gerard Wttewaal als diens zoon J. Wttewaal in *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot*, 271. De laatste voert hij op als een vriend van W.C.H. Staring en als redacteur van de *Landhuishoudelijke Courant*. Ook met Sloet liggen hier dus mogelijke verbanden.

van het menschedom zal worden.⁴⁵ Hier liet hij Martinet en Adam Smith hand in hand gaan!

Vast staat, dat hij in 1841 voor uitgeverij W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle begon met de redactie van het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, drie jaar na de dood van Wttewaal die tussen 1836 en 1838 de *Bijdragen tot de staathuishoudkunde en statistiek* had uitgegeven. Met zijn tijdschrift bood Sloet, vrijwel als eerste na zijn oom, aan deze relatief nieuwe vakgebieden een eigen podium. Tegelijkertijd was het voor hem een uitstekend medium om zijn netwerk in de bestuurlijke en academische wereld te ontwikkelen en een lezerspubliek te vinden. In de inleiding bij het eerste nummer gaf hij aan dat hij geen 'twistgesprekken' wilde voeren. Het doel dat hij met zijn tijdschrift, en ook met andere publicaties, had, was kennis over de staathuishoudkunde te verspreiden en te (laten) leren van de geschiedenis of van goede voorbeelden in eigen land en elders. Via de 800 pagina's tellende serie 'Grondtrekken der staathuishoudkunde', die hij schreef tussen 1841 en 1855, wilde hij daarvoor een basis leggen. Economische beschouwingen of lessen wisselde hij af met literaire en folkloristische passages, historische terugblikken tot in de Oudheid, het verslag van een wandeling langs gebieden waarvan hij de agrarische mogelijkheden schetste, tal van andere uitweidingen en, niet in de laatste plaats, plannen en politieke boodschappen die regelmatig werden ingegeven door de actualiteit.

Voortdurend ook, zocht hij naar voorbeelden om zijn opvatting over het wezen van de staathuishoudkunde mee te kunnen illustreren. In combinatie met de talrijke recensies, vertalingen en artikelen die Sloet schreef, kreeg zijn tijdschrift het karakter van een logboek en tegelijkertijd van een leerboek met veel praktische excursen.⁴⁶ Gezien de talloze uitweidingen, uitstapjes, suggesties en dergelijke die hij zich daarbij permitteerde, moeten studenten in de loop der jaren echter wel de draad zijn kwijtgeraakt. Maar zijn uitgangspunt was duidelijk. De staathuishoudkunde 'is eene geheel practische wetenschap', schreef hij ter inleiding op de 'Grondtrekken', en die wetenschap was 'gegrond op de onderzinking, op waarnemingen.' Het was daarom ongepast de lessen van deze wetenschap als 'theorien' te bestempelen.⁴⁷ Het onderwerp van het vak was eenvoudigweg 'de rijkdom, of het bezit van zekere stoffelijke goederen.'⁴⁸ De voorouders -waarmee hij in feite doelde op Pieter de la Court (1618-1685)- hadden in Nederland eigenlijk al in de zeventiende eeuw de beginselen van Adam Smith, 'door het gezond verstand aan den hand gegeven', in praktijk gebracht. Politieke oorzaken hadden er echter voor gezorgd, dat daarvan, zeer tot zijn spijt, weer was afgeweken.⁴⁹

Het werk van Sloets vroege held De la Court draagt het stempel van de handelsbelangen van de regenten en van hun streven naar vrijhandel en wordt gekenmerkt door: een sterke nadruk op de vrijheid om te werken of een beroep te kiezen, de afwijzing van elke vorm van monopolie (vooral van gilden en handelscompagnieën), de overtuiging dat markt en prijs meer gediend zijn bij vrije

⁴⁵ Sloet. 'Vlugtige beschouwing', 33.

⁴⁶ Zie Bijlage IIb, voor een overzicht van de 'Grondtrekken' en voor de overige artikelen in het tijdschrift.

⁴⁷ TSS-2-1, 70.

⁴⁸ TSS-2-1, 70, in een noot bij een stuk van Alstorpius Greveling.

⁴⁹ TSS-1, III-IV ('Voorrede').

concurrentie dan bij overheidsingrijpen, dat het ondernemerschap wordt bevorderd door lage rentes, een hoge bevolkingsdichtheid en het splitsen van erfenissen en dat hoge in- en uitvoerrechten handel en industrie in de weg staan. Al was hij in het laatste geval wel weer voorstander van maatregelen wanneer andere landen eenzijdige invoerrechten hieven. Het laat De la Court zien als een man van zijn tijd, die niet vrij is van mercantilistische invloeden en wiens leer ook een rechtvaardiging achteraf is van reeds bestaande regels en gebruiken. Geheel en al kosmopoliet -'globalist' zou de tegenwoordige benaming in zeker zin kunnen zijn- wil Hasenberg Butter hem dan ook niet noemen.⁵⁰

Het met zijn ideeën verbonden liberale economisch denken verschilde wel van het *laissez faire* van Adam Smith en diens navolgers. Was het streven naar vrijhandel van De la Court primair gericht op de belangen van de kooplieden, Smith had een breder doel en wilde wegen aangeven om efficiency en maatschappelijk welzijn te bevorderen.⁵¹ Toch lagen de ideeën van De la Court volgens Sloet mede ten grondslag aan het gedachtegoed van Smith en zou de laatste zelfs het werk van de eerste in vertaling hebben gekend.⁵² Wellicht werd hij op die gedachte gebracht door teksten die zijn oom Wttewaall in de *Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek* over De la Court had geschreven.⁵³ De beweringen werden door Sloets tijdgenoot Otto van Rees en latere economen echter ontkracht.⁵⁴ Hoe dan ook vormden de ideeën van De la Court (afgezien van de mercantilistische neigingen) voor hem een leidraad. De aanpak van deze denker, die net als hijzelf was gericht op de praktische vraagstukken van zijn tijd en niet op het formuleren van nieuwe theorieën, was ook die van Sloet. 'Au fond is de De la Court in slechts één opzicht origineel gebleken, en dat is', aldus Blom en Wildenberg, 'in zijn principiële afwijzing van het door de overheid beschermde monopolie.'⁵⁵ Voor Sloet was dat al reden genoeg hem op een voetstuk te zetten en het werk van Smith te plaatsen in de lijn van De la Court. Maar niet alleen daarom.

Smith had in 1776 namelijk geschreven: 'Human Society appears like a great immense machine, created by an all-wise Architect and Conductor.'⁵⁶ Een metafoor waar Sloet zich uitstekend in kon vinden. Hij maakte zelf in zijn inleiding bij de vertaling van Droz de bekende vergelijking tussen het menselijk lichaam en de staat. Bij het menselijk lichaam -de mens- vervult de godsdienst de rol van

⁵⁰ Hasenberg Butter baseert zich, 108, op het proefschrift van Van Rees *Verhandeling over de aanwijzing der politieke gronden en maximen van Pieter de la Court* (1851). 'These brief statements do not justice to de la Court's three main works, in which he expressed his views on economic questions' zegt zij, daarbij verwijzend naar *Het Welvaaren der Stadt Leyden*, 1659; *Interest van Holland ofte Gronden van Hollands-Welvaaren* (Amsterdam 1662) drie maal vertaald in het Duits; *Aanwijzing der heilsame politieke Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (1669), vertaald in het Duits en in het Frans (onder de titel *Memoires de Jean de Wit, Grand pensionnaire de Hollande*), en later in het Engels, waarbij het auteurschap ook werd toegeschreven aan De Witt.

⁵¹ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 107.

⁵² TSS-3, 364-380, in een redevoering van Sir Robert Peel over de tariefshervorming, gehouden op 27 januari 1846. Peel zou het voorstel van Stadhouder Willem IV (1711-1754) om in Nederland het porto-franco in te voeren hebben gebaseerd op de ideeën van Pieter de la Court.

⁵³ Aldus Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 108 noot 8 (die hem abusievelijk Wttenwaall noemt) en 109.

⁵⁴ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 109. Zie echter vooral: Wildenberg, Johan & Pieter de la Court, 54, 58, 61 en 'Otto van Rees. "De economische denkbeelden van Pieter de la Court"' Zie ook TSS 2-2, 272-277.

⁵⁵ Blom en Wildenberg. 'Pieter de la Court in zijn tijd', 7.

⁵⁶ Geciteerd door Zimmerman in het woord vooraf bij zijn *Politieke economie*, x.

middelaar ('brenger van harmonie') inzake ethische of morele kwesties ('zedelijke vatbaarheden'). De staathuishoudkunde krijgt de zorg voor de 'stoffelijke gezondheid' toebedeeld, waarbij de staat de vorm aanneemt die het beste past bij de gegeven omstandigheden en plaats. Alles langs wegen der geleidelijkheid. 'Men zal niet met ruwe handen het uiterlijk gewaad verscheuren, waardoor te gelijk de edele delen van het lighaam gekwetst worden.'⁵⁷ Europese landen als Engeland, Frankrijk en ook Nederland, waren volgens hem dus het meest gebaat bij een overheid die economische activiteiten en beslissingen zoveel mogelijk overliet aan de burgers zelf.

In 1849 benadrukte Sloet nog weer eens het belang van de staathuishoudkunde, omdat het Nederlandse volk na de nieuwe Grondwet meer invloed op de regering had gekregen. Als jurist en zelfverklaard staathuishoudkundige was hij weliswaar niet verbonden aan een universiteit of hogeschool, maar hij leverde wel een aanzienlijke bijdrage aan de verspreiding van de professionele literatuur en alleen al in die zin is zijn opname in het rijtje van Hasenberg Butter terecht. Hij zag het als zijn taak de ideeën uit de staathuishoudkunde te verspreiden en dat deed hij, in woord en geschrift, dan ook met de volledige inzet die hem eigen was. Naast de ontelbare artikelen in zijn eigen tijdschrift schreef hij in 1849 ook een voorwoord bij een door hem vertaald werk van Joseph Droz en leverde hij in 1850 aantekeningen bij een boek van en over Jeremy Bentham.⁵⁸

Het boek van Droz beschouwde hij als een van de meest duidelijke en kernachtige teksten ter inleiding in de staathuishoudkunde en als zeer geschikt voor de popularisering ervan bij het Nederlandse publiek. Hij achtte dit, na de hiervoor genoemde democratisering als gevolg van de Grondwet van 1848, nodig, en hij beval het boekje vooral aan bij onderwijzers van lagere scholen.⁵⁹

Want wat moet het lot van ons vaderland worden, als de toekomstige vertegenwoordigers nog blijven hechten aan eenen handelsbalans, eene kunstmatige bescherming van de nijverheid, aan de vermeerdering van de nationale schuld als aan een nieuw kapitaal in de Staat; als men de koloniën alleen uit het zelfzuchtig oogpunt van de gedwongene markten van de voortbrengselen van het moederland wil blijven beschouwen, en niet de welvaart van moederland en koloniën aan elkander weet te verbinden, als men geen onderscheid weet te maken tusschen het voortbrengend en onvoortbrengend verbruik van den Staat, als men ... Maar hoe zoude ik hier al de dwaalbegrippen opsommen, die de inwendige verarming der Staten, de haat tusschen de volkeren, de verwijdering tusschen de regeringsbesturen en de onderdanen hebben doen ontstaan! En die, hoe gunstig men ook over de beschaving van onze tijd denke, echter het treffende bewijs voor den meer verlichten nakomeling zullen ople-

⁵⁷ Sloet 'Voorrede' Droz, vii.

⁵⁸ Voorrede bij Joseph Droz. *Economie politique, ou Principes de la science des richesses* (Staathuishoudkunde, of beginselen van de leer des rijkdoms); Korte aantekeningen bij Handboekje der staathuishoudkunde, getrokken uit de handschriften van Jeremias Bentham, door Et. Dumont (Deventer 1851). Een vertaling van *De l'organisation judiciaire et de la codification* [1828].

⁵⁹ 'Dit is opmerkelijk', aldus E. Schoorl, in een schriftelijke reactie op deze mededeling van de auteur (C.), 'want het loopt parallel met het programma van Say die in zijn eerste (niet-economische) boekpublicatie *Ollbie* (1800) voor de inwoners van dat imaginaire land -bedoeld was het postrevolutionaire Frankrijk- een leerboek economie een eerste prioriteit vond. Dus schreef hij voor zijn landgenoten de *Traité d'Economie Politique* (1803).

veren, op welken lagen trap de eigenlijke regeringskunst in deze eeuw nog gevorderd was.⁶⁰

Zijn opdracht voor het vak staathuishoudkunde leest als het programma van een politieke partij en doet dan ook alle recht aan de vertaling ‘politieke economie’:

Zij verheft hare stem tegen al zulke vormen en voorschriften, die de ruilingen op eene onnodige wijze moeilijk maken, of den rijkdom te veel in handen van enkele personen of zedelijke lichamen ophoopen; zij dringt aan op eene gelijkmatige verdeling der nalatenschappen; zij vraagt om voorschriften, die de verdeling van het gemeenschappelijk grondbezit gemakkelijk maken; zij verlangt den landbouw van den last der tienden te ontheffen; zij heeft reeds de verbeurdverklaring der goederen uit de wetboeken geschrapt, toont de onmogelijkheid aan, om bij wet de renten van het geld vast te stellen; is aangevangen de deugdelijkheid van ons stelsel van hypotheeken aan menigen twijfel te onderwerpen en zal ten laatste op vele punten van het belangrijke regt tot eene geheele omwerking aanleiding geven.⁶¹

Hasenberg Butter wijdt in haar overzichtswerk bijna twee pagina's aan Sloet, vooral op basis van diens bijdragen aan de economische literatuur.⁶² Hij neigde, stelt zij, meer in de Franse dan in de Engelse richting en had ook belangstelling voor het Duitse economisch denken.⁶³ Zij karakteriseert hem als welbelesen, maar ook als oppervlakkig. Slechts zelden drong hij volgens haar door tot de kern van een onderwerp en bijna nooit gaf hij zijn eigen mening over een probleem of over een boek dat hij besprak. Ook zou het hem hebben ontbroken aan definitieve standpunten en meningen en aan het vermogen om teksten op hun merites te beoordelen. In zijn tijdschrift kwamen de ideeën van Britse, Franse en Duitse economen immers bijna allemaal in gelijke mate naar voren. Hij was geïnteresseerd in het nieuws over de economische literatuur, de economische ideeën en het toenemende onderwijs in de economie. Aldus er- en herkende hij ‘alle’ interessante ontwikkelingen op het vakgebied, moedigde hij ‘alle’ stappen naar nieuw onderzoek aan, beloonde hij ‘alle’ pogingen tot verklaring van economische verschijnselen en verspreiding van economische kennis, klinkt het in het licht van de voorgaande tirade sceptisch. Hasenberg Butter vindt het

⁶⁰ Sloet ‘Voorrede’ Droz, vii.

⁶¹ TSS-2-2-2, 146.

⁶² Hasenberg Butter beschrijft twee groepen van representatieve Nederlandse economen in de negentiende eeuw, die primair werden beïnvloed door ‘buitenlandse liberale trends in het economisch denken.’ De eerste groep –bestaande uit H.W. Tydeman (1778-1863), Jan Ackersdijck (1790-1861), Otto van Rees (1825-1868) en W.C. Mees (1813-1884)– ontleende zijn ideeën vooral aan Engelse economische theorieën. Tot de tweede groep –meer eclectisch en bestaande uit economen die werden beïnvloed door Britse, Franse en soms ook Duitse trends in het economisch denken– rekent zij, naast Simon Vissering (1818-1888) en J.L. de Bruyn Kops (1822-1887), ook Sloet. Niet iedereen die er toe deed wordt door Hasenberg Butter overigens genoemd. Zo bijvoorbeeld Thorbecke, hoewel die in zijn Gentse periode toch college's staathuishoudkunde en statistiek had gegeven en, zoals hierna zal blijken, in het armoede-debat een uitgesproken standpunt innam.

⁶³ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 63. ‘It is primarily on the basis of his literary efforts in the field of economics that Sloet Tot Oldhuys [sic, C.] should be included in a list of contributors to the nineteenth-century developments of Dutch economics.’ Het artikel ‘De Belasting op de Inkomsten’ dat zij in haar bibliografie, 176-185, toeschrijft aan *Jaarboek voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, XXVIII (1875), is afkomstig uit TSS.

verbazingwekkend dat iemand positief kon zijn over zulke uiteenlopende teksten op het gebied van de economie en stelt ook vast dat de economische ideeën van Sloet niet wezenlijk verschilden van die van zijn collega's op dit vakgebied.⁶⁴ Tegelijkertijd ontkracht zij met die laatste bewering, kennelijk onbewust, haar kritiek op Sloet, als zou hij weinig origineel zijn geweest, want hetzelfde zou dan moeten gelden voor de collega's in kwestie. Overigens snijdt haar opmerking over het ontbreken van een eigen mening van Sloet geen hout.

Na Smith waren er grofweg twee staathuishoudkundige scholen ontstaan: een 'optimistische' Franse, die was georiënteerd op Say en Bastiat, en een meer 'pes-simistische' Engelse rond Malthus en Ricardo. Bij de Franse richting werd veel verwacht van het uit de weg ruimen van 'hinderpalen' die de vrije ontwikkeling in de weg stonden. De Engelse richting daarentegen ging er van uit, dat natuurlijke wetten grenzen stelden aan de groei van de bevolking en aan de vooruitgang. Sloet erkende wel de praktijk van die grenzen, maar schreef de oorzaak van hun ontstaan toe aan 'zedelijke' factoren. 'Waren alle mensen spaarzaam, overleggend en ordelijk', merkte hij in zijn 'Grondtrekken' op, 'dan ware de leer van Malthus een logen.' Of, geciteerd in de woorden van de dichter Dirck Ra-faelsz. Camphuijsen: 'Ach! Waren alle mensen wijs, en deden allen wel, dan was deze aarde een paradijs, en nu is zij een hel.'⁶⁵ Zo eenvoudig kon het zijn, als iedereen, ook de arbeider en de landman, maar voldoende inzicht had in zijn situatie. Sloet ging mee met Say, waar die, in tegenstelling tot Malthus, stelde 'dat er niet te veel voortgebragt konde worden', als potentiële kopers zelf ook maar genoeg produceerden, dus rijk genoeg waren, om producten van anderen aan te kunnen schaffen.⁶⁶

'Aan Jean Baptiste Say komt bovendien de eer toe', stelde hij, dat hij de 'waarheden' van Smith 'in eenen wetenschappelijken en tevens behaaglijken vorm heeft weten te brengen.'⁶⁷ Als Says definitie voor de staathuishoudkunde noemde Sloet 'die wetenschap, welke ons leert, hoe de rijkdom verkregen, verspreid en verbruikt wordt', maar voegde hij er onmiddellijk aan toe, aangezien het er om gaat alle leden van het 'maatschappelijk gezin' in die rijkdom te laten delen, is het beter te spreken van 'de leer der algemeene welvaart'.⁶⁸ Het ging er om dat alle standen daarvan konden profiteren, zodat de 'volksrijkdom' per saldo zou toenemen. Met prijsverhoging van bepaalde goederen, waarbij dus sprake was van een 'betrekkelijke duurte', had Sloet weinig op. 'Zoo heeft onze boerenstand voordeel bij de hooge graanprijzen in de laatste jaren; maar dezen wordt door de verbruikers betaald; de volksrijkdom blijft dezelfde.' Hij hield deze gedachte nog eens op met een voorbeeld van Say.⁶⁹

⁶⁴ Zijn artikelen over Say, Droz, Storch, Garnier, Chevalier, Rossi, Blanqui en Martineau in de 'Grondtrekken' beschouwde zij, net als die over Smith, Ricardo, Malthus, McCulloch, Von Schloezer, Rau, Von Jacob, Soden, Roscher en Kraus als evenzovele huldeblijken. Hasenberg Butter. *Academic economics*, 132.

⁶⁵ TSS-11, 4. Een andere versie van dit gedicht is te lezen op een gevelsteen in het Spinozahuis te Rijnsburg.

⁶⁶ TSS-1, 2.

⁶⁷ TSS-1, 9.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ TSS-11, 14. 'Als dezelfde hoeveelheid laken, die voor 40 franken de el verkocht wordt, voor 30 fr. verkocht wordt, wordt de rijkdom van alle bezitters van deze soort van laken met 10 franken verminderd voor iedere el, die zij te verkoopen hebben; maar te gelijker tijd is de rijkdom van de verbruikers van dit laken met 10 fr. vermeerderd voor iedere el, die zij moeten aankopen.'

Bron van die welvaart bleef echter de arbeid, zei Sloet zijn grote voorbeeld Smith na, in tegenstelling tot Say die daartoe ook de natuurkrachten rekende. ‘Smith gevoelde te wel, dat deze natuurkrachten op zich zelve werkende, en niet door den mensch bestuurd en geleid, geene bron van rijkdom voor hem zoude kunnen worden.’⁷⁰ De mens had dus een opdracht, een goddelijke opdracht in de ogen van Sloet. Hij verbond daaraan ook de conclusie dat arbeid op geen enkele manier belemmerd mocht worden, dat de arbeidsdeling een groot goed was en als vanzelf voortvloeide uit de natuurlijke rijkdommen der aarde.

Wanneer wij toch op de splitsing van den arbeid in verschillende hoofdbedrijven letten, dan zien wij, dat zij reeds in den oudsten tijd uit den verschillende aard van den bodem en den luchtstreek van lieverlede kon en moest geboren worden. De volkstammen, welke den loop der rivieren volgden, die hen tot aan de stranden der rivieren moest voeren der zee, werden tot de visscherij uitgelokt, waarin reeds het beginsel van zeevaart en koophandel opgesloten lag; de grootere gemakkelijkerheid in het doen van ruilingen gaf allengs bij het leeren kennen van andere en vreemde behoeften een’ nieuwen prikkel aan de kunstvlucht, en de afzonderlijke handwerken waren geboren. Niets heeft de verdeeling van den arbeid meer bevorderd dan de ruiling; zij waren beide de hefboomen, die met gezamenlijke krachten werkten, om den mensch uit de staat der barbaarsheid op te beuren.⁷¹

Naast de arbeidsdeling hamerde Sloet, Jeremy Bentham aanroepend, op verlaging van de productiekosten, want daarvan konden alle klassen in de maatschappij profiteren. Het was dus zaak de vakbekwaamheid te bevorderen, de transport- en reistijd te verminderen, werktuigen uit te vinden, ‘oorspronkelijke krachten’ als water, lucht, stoom, vuur, kruid of lastdieren te benutten, het aantal tussenhandelingen te verminderen, te besparen op grondstoffen, enzovoort.⁷²

Wil men een voorbeeld, dat de vermindering der kosten van voortbrenging den algemeenen rijkdom bevordert, dan lette men op het toegenomen verbruik van katoenen stoffen van allerlei aard, en hoe onze geringe standen daarmee beter en sierlijker gekleed zijn, dan in den tijd, toen men hen naar hunne eentonige valse kleederdragt met den algemeenen naam van graauw bestempelde. De goedkoope prijs stelt hen in staat zich het katoenen lijnwaad aan te schaffen, en dit is het gevolg van de spinwerktuigen, de vliegende spoel, het werktuigelijk drukken, enz.⁷³

Om dit te bereiken was kennis nodig, en kunde, moesten overal ter wereld de geheimen der natuur worden ontsluit, niet in de laatste plaats in de eigen koloniën, en diende de infrastructuur te worden verbeterd.⁷⁴

⁷⁰ TSS 1-2, 4.

⁷¹ TSS-1-2, 6.

⁷² TSS-11, 15, op basis van Handboekje der Staathuishoudkunde, getrokken uit de geschriften van Jeremias Bentham door E. Dumont, met korte aantekeningen van mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, 83-84. Abusievelijk spreekt Sloet in zijn eigen tijdschrift van ‘A’. Dumont.

⁷³ TSS-11, 15-16.

⁷⁴ ‘Naarmate de menselijke geest dieper in de geheimen der natuur doordringt, en de verschillende bruikbaarheid der stof leert kennen, naarmate de volkeren der aarde meer door het licht der beschaving beschenen zullen worden en meer in gemeenschap met elkaar zullen komen, zal het voortbrengend verbruik

3.3.2 Van Hogendorp, Ackersdijck en Vissering

Twee Nederlandse figuren die voor Sloet, naast De La Court, golden als lichtende voorbeelden waren Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) en Jan Ackersdijck (1790-1861). Met een derde, Simon Vissering (1818-1888), stemde hij regelmatig in.

Van Hogendorp, ‘Grondlegger van het Koninkrijk’, kende een politieke carrière die werd gekenmerkt door botsingen met de door Brugmans als ‘neo-mercantilist’ getypeerde koning Willem I.⁷⁵ Als vurig aanhanger van de vrijhandelsgedachte was Van Hogendorp teleurgesteld over de oprichting door de koning van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in 1824, omdat daarmee een monopolie werd gevestigd op de Indische handel. Aansluitend bij Adam Smith verkondigde hij dat de export moest worden gestimuleerd door vrijhandel, gezonde concurrentie en lage prijzen.⁷⁶ Sloet kon het daarover nauwelijks méér met hem eens zijn! Ook zijn afkeer van abstracte, speculatieve en metafysische ideeën deelde hij met Van Hogendorp, evenals diens zorg over de vraag hoe liberale ideeën konden worden bijgebracht aan armen en hun kinderen.

Jan Ackersdijck was de eerste echte Nederlandse staathuishoudkundige in de traditie van Smith en gedurende ongeveer dertig jaar één van de meest vooraanstaande figuren op dit vakgebied.⁷⁷ In 1831, was hij, na een hoogleraarschap te Luik, in Utrecht benoemd als hoogleraar in de staathuishoudkunde. Sloet kende hem goed en behoorde tot zijn geestverwanten, maar was niet, zoals Hasenberg Butter stelt, één van zijn studenten.⁷⁸ Ackersdijck kwam namelijk pas in 1831 naar Utrecht als collega van J.R. de Brueys die in Utrecht sinds 1819 staathuishoudkunde doceerde (en dus wél Sloet onder zijn studenten geteld kan hebben). De beide Utrechtse hoogleraren werden in 1835 berispt, omdat ze pamfletten hadden geschreven tegen de door de regering voorgestelde korenwetten. Evenals Sloet kwam de veel reizende Ackersdijck vaak op basis van eigen waarneming tot inzichten. Zijn interesse voor de literatuur -hij promoveerde in 1809 zelfs op

alom toenemen.’ TSS 12-7, 372.

⁷⁵ Het epitheton ‘Grondlegger van het Koninkrijk’ is ontleend aan de ondertitel van De Beaufort. *Gijsbert Karel van Hogendorp*. Zie verder: Brugmans. ‘Koning Willem I als Neo-Mercantilist’, in, *Welvaart en Historie*, 38-51. Van Hogendorp bekleedde nimmer een academische leerstoel, promoveerde in 1786, was na zijn huwelijk in 1789 een man in bonis, reisde veel, onderhield internationale contacten en was met Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum lid van het driemanschap dat in 1813 in naam van de Prins van Oranje het bestuur op zich nam. Na een kortstondig ministerschap was hij parlamentslid en bleef hij zijn leven lang een criticus van Willem I.

⁷⁶ G.K. van Hogendorp. *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, second edition by J.R. Thorbecke, (Zaltbommel 1854), 72. Volgens Van Rees was Van Hogendorp zijn tijd ver vooruit en schatte deze Smith wel op waarde. De constatering van Hogendorps afkeer is ontleend aan Schoorl en Plasmeyer, *Managing Markets and Money*, 9, die zich baseren op Overmeer, *De economische denkbelden van Gijsbert Karel van Hogendorp*, 64. Zie ook een bespreking door Sloet van: O. van Rees. *Verhandeling over de verdiensten van Gijsbert Karel van Hogendorp als staathuishoudkundige ten aanzien van Nederland*. TSS-12, 165-168.

⁷⁷ In 1842 hield Ackersdijck in Utrecht over Adam Smith een herdenkingsrede in het Latijn, die in vertaling verscheen in Sloets tijdschrift, TSS-2, 196-212.

⁷⁸ Behalve de informatie (62 en 116) dat Sloet leerling van Ackersdijck zou zijn, klopt ook Hasenberg Butters vermelding van 1836, pagina 50, als jaar van Sloets promotie niet; hij promoveerde in 1830. Ackersdijck werd in 1831 tot buitengewoon hoogleraar in de rechtsgeleerde faculteit te Utrecht aangesteld, NBWN, IV, 10. Tot zijn leerlingen behoorden wel Van Rees en Mees. In noot 11, pagina 9, van hun *Managing markets and money* spreken Schoorl en Plasmeyer het vermoeden uit, dat de correspondentie van Ackersdijck verloren is gegaan door toedoen van diens weduwe.

een studie over het belang van de poëzie voor de rechtenstudies – zal voor Sloet de aantrekkingskracht nog hebben vergroot.⁷⁹ Ackersdijck ontwikkelde geen nieuwe ideeën, maar propageerde de klassieke Britse politieke economie en paste die toe op de Nederlandse situatie; bijvoorbeeld rond de afschaffing van de korenwetten. De primaire functie van de staat, zo verkondigde hij de idee van de nachtwakerstaat, was de handhaving van orde en gezag en de zorg voor defensie.⁸⁰ Mosselmans en Plasmeijer stellen dat de erudiete Ackersdijck de focus van de Nederlandse economisch theoretici verlegde van ‘de kracht van de staat’ naar ‘de vrijheid tot individueel economisch gedrag’.⁸¹

In zijn tijdschrift roemde Sloet in één grote lofzang de praktische instelling van deze ‘volksverlichter’, die oog en oor had voor de gewone man.

Hij erkende gaarne, dat de wetenschap sinds Smith groote vorderingen gemaakt had en las aanhoudend de nieuwere schrijvers, doch beschouwde het volksleven zelf als de waren leerschool voor de staathuishoudkunde; een hoogleeraar in dit vak moest zich zooveel mogelijk onder het volk bewegen; hij begreep, dat men niet achter alles door kameroverdenking geraken kon, en hij was zoo verre verwijderd van schoolsche verwaandheid, dat hij van den geringsten man gaarne iets leeren wilde. Zoo verhaalde hij ons, dat hij zich eenmaal door arme visschers tusschen de klippen der Noorweegsche kust liet roeien en een hunner, die niet wist, dat hij door hem verstaan werd, tot de overigen zeide: ‘Wat moet die Heer toch rijk zijn, dat hij zooveel menschen voor zich alleen laat roeijen, waarop een hunner antwoordde: wat is het toch gelukkig voor de armen, dat er rijken zijn!’ En, voegde Ackersdijck er ons bij: ‘Kan men evenwel een bestrijding van het communismus korter en krachtiger formuleren dan die Noordsche visscher?’⁸²

Bij vele Landhuishoudkundige Congressen was Ackersdijck aanwezig als leider van de secties waaronder de staathuishoudkunde viel. Hij beschouwde dergelijke bijeenkomsten als een leerschool, die hem de kans bood vanuit kleine bijzonderheden grote beginselen te ontdekken en bevestigd te zien worden. ‘Hij had, wat velen missen, die den gang der beschaving in hare worsteling niet nagegaan hebben, volkomen vertrouwen in de vrijheid, omdat die in zijn oog één was met de maatschappelijke orde’, noteerde Sloet met instemming.⁸³ Het kwam aan op kennis vond Ackersdijck, en die moest overal worden verspreid. In die zin ook zag hij de statistiek als ‘eene beredeneerde land- en volkerenkennis’. Hij was, aldus Sloet, ‘met een diepen eerbied voor het Opperwezen beziel, (...) maar een vijand van het leerstellige. (...) Het strenge calvinisme strekte in zijn oog tot

⁷⁹ Mosselmans en Plasmeijer, *Ackersdijck*, 3, vertalen dit in het Latijn geschreven proefschrift als ‘About the importance of poetry for law studies’; het jaartal is gebaseerd op het lemma in *NBWN*, IV, 10.

⁸⁰ Hasenberg Butter meldt dat Ackersdijck, in zijn brede oriëntatie, vooral geïntereiseerd zou zijn voor het Engelse economisch denken. Hij onderging echter ook sterk de invloed van J.B. Say.

⁸¹ ‘Between 1830 and 1848 the utility and profit maximising agent changed economic theorising in the Netherlands’, beginnen zij hun paper over Ackersdijck. ‘He shifted the focus of Dutch economic theorists from the “power of the nation” to the “freedom for individualistic economic behaviour”’. Mosselmans en Plasmeijer, *Ackersdijck*, 1.

⁸² TSS-21, 170, 173.

⁸³ Idem 176.

een middel om den wakkeren levensgeest bij een volk te verdooven.⁸⁴ Van de ontelbare buitenlandse reizen van Ackersdijck kan Sloet veel hebben geleerd. Zelf kwam hij daar vanwege zijn vele verplichtingen buiten de deur en -zo mag althans worden aangenomen- zijn drukke gezinsleven niet of nauwelijks aan toe. Het paste in de beleving van Sloet, die niet alleen sterk hechtte aan vaste principes, maar -het begon met zijn vader- ook aan personen door wie die principes werden beleden en voorgeleefd, om te kiezen voor een onversneden held. Hij zou dan ook graag hebben ingestemd met Schoorl en Plasmeijer die, in navolging van Zuidema, stelden: 'Als Van Hogendorp de stamvader is van de Nederlandse staathuishoudkundigen, kan Ackersdijck worden beschouwd als hun vader.'⁸⁵

Een ander vooraanstaand staathuishoudkundige en statisticus, Simon Vissering, behoorde net als Sloet tot de 'eclectische economen', die ook een positief oog hadden voor collega's van de Franse school.⁸⁶ Vissering werd wel de Nederlandse Bastiat genoemd, maar toen in 1860-1861 zijn *Handboek voor praktische staathuishoudkunde* verscheen, waren zijn ideeën over de 'harmonie der belangen' al gewijzigd.⁸⁷ In 1845 pleitte hij in een serie krantenartikelen en in *De Gids* -daarbij refererend aan Adam Smith en aan Robert Peel, de Engelse minister die in 1846 de *Corn Laws* herriep- voor afschaffing van de korenwetten hier te lande. Zijn definitie van de vrijheid om te werken is volgens Hasenberg Butter een equivalent voor wat in het algemeen wordt verstaan onder vrijhandel of *laissez faire*. Vissering zag in het begin van zijn carrière, net als Bastiat, twee nauw met elkaar verbonden principes die zorgden voor de 'harmonie' bij de samenwerking tussen mensen: (1) een menselijk wezen streeft vooral eigenbelang na, maar is daarbij (2) afhankelijk van de medemens. De combinatie van deze factoren leidt als vanzelf tot menselijke samenwerking.⁸⁸ Het was een visie welke wonderwel overeenkwam met die van Sloet, die immers ook in zijn proefschrift uit 1830 al de nadruk had gelegd op de gezamenlijkheidszin van de mens en de daar uit voortvloeiende samenwerking.

3.3.3 Ricardo, grondrente en lonen

Zoals gezegd was en is het in de praktijk vaak lastig te bepalen tot welke richting een econoom of staathuishoudkundige behoorde. 'Dat komt omdat er een grote overeenstemming bestond over de algemene grondbeginselen, die men als een soort gemeenschappelijk erfgoed beschouwde. Iedere econoom ging uit van deze beginselen en gaf ze op zijn eigen wijze weer en niet altijd met bronvermelding. Alleen als het een speciaal leerstuk betrof, werden auteurs genoemd. Wanneer het om de "leer" ging, een samenhangend stelsel dat het economisch proces beschreef en verklaarde, werd dat niet gedaan', aldus Boschloo.⁸⁹ Tot die leerstukken, zij het dat daaraan niet één naam in het bijzonder is verbonden,

⁸⁴ TSS-21, 181.

⁸⁵ Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*, 14, die Zuidema. *EconomicThought*, 46 citeren.

⁸⁶ Zie voor Vissering ook: Stamhuis: 'The Teaching', 184-189.

⁸⁷ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 122, 126.

⁸⁸ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, waarbij zij zich met name baseert op Visserings 'Over Vrijheid, Het Grondbeginsel der Staathuishoudkunde' in zijn *Verzamelde Geschriften*, II (Leiden 1889), 142-171.

⁸⁹ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 47.

behoorde ook 'het vraagstuk der armoede' dat hierna zal worden behandeld in de paragraaf 'Bédelen en bedélen of werken voor de kost?' Een onderwerp waarvan, volgens sommigen ten onrechte, wél een naam is verbonden, namelijk die van de Engelse econoom David Ricardo (1767-1832), is dat van de grondrente.⁹⁰

Volgens Ricardo moet, kort gezegd, de grondrente (de pacht) worden opgevat als een vergoeding voor het benutten van de oorspronkelijke en onvernietigbare krachten van de bodem. De grond die het meest te bieden heeft, zal het eerst in gebruik worden genomen. Na een bepaald punt is toevoeging van arbeid en kapitaal aan de grond niet meer lonend en moet dus grond van mindere kwaliteit in gebruik worden genomen, als de markt daarnaar vraagt. In zijn 'Grondtrekken' besprak Sloet in 1855 uitvoerig deze leer van Ricardo. Zijn kritiek daarop was, dat Ricardo er als vanzelfsprekend van uitging dat eerst de beste grond in gebruik werd genomen en pas daarna ook de mindere. In Nederland bijvoorbeeld was de situatie volgens hem geheel anders en hij schreef dat onder andere toe aan de bezitsverhoudingen, met name aan het bestaan van de marken.

Onze vroegste voorouders zetteden zich bij voorkeur op de hoge diluviale gronden neder, omdat de lager landerijene door de zee en de rivieren overstroomd werden. Onze esschen in Drenthe, Overijssel en Gelderland zijn eeuwen ouder dan onze rievierpolders; de bodem onzer binnenmeren, waaruit onze marschen en broeklanden ontstaan zijn, konden eerst voor den landbouw geschikt gemaakt worden, toen het overvullige water door eene betere afleiding weggevoerd kon worden, of de mensch de beweegkracht van de luchtstroomen aanwendde, om deze lage vlakten droog te maken. De duinkultuur is buiten twijfel veel minder voordelig dan die van onze heidegronden, en toch is zij daaraan voorafgegaan, als men de overoude esschen daarvan uitzondert. De oorzaak was grootendeels gelegen in de gemeenschap van den landeigendom, in de marken, gelegen.⁹¹

Op wereldniveau was het al niet anders, want Zuid-Amerika was vruchtbaarder dan Noord-Amerika en toch was de landbouw in het laatste gebied veel verder gevorderd. Gebieden op Sicilië, in Syrië of in Klein-Azië die eens de voorraadschuren van de beschaafde wereld hadden gevormd, waren teruggeven aan de natuur. Ricardo, was Sloet het met diens critici eens, ging uit van een hypothetische situatie op een denkbeeldig eiland zonder invloeden van buitenaf. Toch waren die invloeden er wel degelijk en bovendien speelden ook andere factoren een rol, zoals de afstand tot de markt. Sloet had in dit verband ook de naam kunnen noemen van de Duitser Johann Heinrich von Thünen (1783-1850), die in zijn vestigingsplaatsstheorie de nadruk legde op de factor van de transportkosten. In zijn model is de grondrente mede afhankelijk van de afstand tot de markt, aangezien de transportkosten de prijs van de producten verhogen. De Engelsman Robert Torrens (1780-1864) trok dit door naar de internationale handel en

⁹⁰ Zie voor een korte samenvatting van de grondrentetheorie en in dat verband de wet van de afnemende meeropbrengsten en de vestigingsplaatsstheorie van Von Thünen, Zimmerman. *Politieke economie*, 194-198. Zimmerman stelt dat, zoals ook Ricardo bekend was, T.R. Malthus en E. West onafhankelijk van elkaar een soortgelijke theorie hadden geformuleerd en noemt ook R. Torrens als een voorloper van Ricardo, 196. Ricardo echter, plaatste de theorie in een veel groter kader, waardoor de betekenis ruimer werd.

⁹¹ TSS-12, 4.

kwam met de theorie van het comparatieve kostenvoordeel. In Engeland speelde in die tijd de discussie rond de vraag of het voordeliger was om zelf graan te produceren of om het te importeren. Zo ontstond een direct verband tussen de theorie van de grondrente en de internationale handel.⁹² Ook Torrens werd door Sloet echter niet genoemd.

Toch sluiten zijn ideeën aan bij zowel Von Thünen als Torrens. Het grote belang dat hij hechtte aan de ontwikkeling van de infrastructuur past precies in de vestigingsplaatstheorie van de Duitser en de link met de internationale handel is ook een constante in het denken van Sloet. In feite werd die hem al ingegeven door de fysico-theologie. Haalde Martinet immers niet Prediker aan, die leerde dat alle windstreken vruchten voor elkaar moesten dragen? In hoofdstuk 5 zal blijken hoe Sloet zelfs de meest eenvoudige verbindingen, de ‘voetpaden der natie’, zag als onmisbare schakels naar de grote wereld.

Sloet verschilde met Ricardo ook van mening over de gewenste hoogte der daglonen. In tegenstelling tot Ricardo, die lage lonen propageerde, vond Sloet, net als overigens Vissering en ook Thorbecke, dat hoge lonen in het voordeel waren van zowel de arbeider als diens meester. Om te beginnen waren ze belangrijk voor de motivatie. ‘De arbeid van den mensch is toch niet zoo werktuigelijk, als men wel denkt; zelfs de ruwste arbeid vereischt eenig overleg.’ Er kon nog geen speld van de grond worden opgeraapt, zonder dat daarbij nagedacht moest worden, stelde Sloet en dat gold dus ook voor alle werkzaamheden en het maakte waarom van dieren niet meer gevraagd mocht worden dan dragen en trekken. Maar omgekeerd mochten mensen niet als dieren worden behandeld; het was althans niet verstandig dit te doen.

Alle arbeid, hoe onbeduidend ook, wordt door den geest bestierd, zelfs het ompspitten van den akker, hoe bloot werktuigelijk dit schijne, vereischt nog eenig overleg; spierkracht en handigheid zijn veel, maar niet alles. De lust, de moed bij het werk hebben hunnen oorsprong in het binnenst van den mensch, en hiervan hangt de spoedige en deugdelijke voortbrenging af. Men kan zeer goedkoope daglooners hebben, maar die door hunnen traagheid, lompheid en andere slechte hoedanigheden ten slotte zeer duur werk leveren, maar zoo ook omgekeerd.⁹³

Het is een redenering die hij ontleende aan de Amerikaans econoom Erasmus Peshine Smith (1814-1882) en die niemand minder dan Karl Marx in 1865 ook verkondigde, toen hij stelde: ‘Een mens die geen enkele vrije tijd heeft, wiens hele leven, afgezien van de eenvoudige, puur fysieke onderbrekingen om te slapen, te eten enzovoort in beslag genomen wordt door zijn werk voor de kapitalist, is minder dan een lastdier.’⁹⁴ Alleen al om die reden was slavenarbeid af te

⁹² Zimmerman. *Politieke economie*, 1987.

⁹³ TSS-11, 259.

⁹⁴ Ibidem. Erasmus Peshine Smith is ook bekend van de uitspraak ‘Man is Lord of Nature’. Hij stelde dat het ‘loon te verminderen en den werkman te verplichten, om zich tevreden te stellen met het kleinste mogelijk aandeel, waarvan hij leven kan, zonder zijne voortplanting te verhinderen, dat is volkomen dezelfde soort van zuinigheid, als wanneer men slechts de helft van de beweegkracht der stoomwerktuigen bij een volk benuttigen wilde om het hout, water en ijzer te besparen.’ Sloet refereerde ook aan zijn jonge neef W. Sloet tot Westerholt, die J.M.Mc.Culloch, *Over de werkloonen en den toestand der arbeidende klassen* aanhaalde. Mc Culloch was het volgens hem eens met Peshine Smith. TSS-11, 263. Marx sprak over dit onderwerp tijdens de

keuren en bij voorbaat onrendabel. Het betalen van een minimaal loon, illustreerde Sloet zijn verhaal met een vergelijking van Peshine Smith, kwam neer op het soort zuinigheid ‘als wanneer men slechts de helft van de beweegkracht der stoomwerktuigen bij een volk benuttigen wilde om het hout, water en ijzer te besparen.’⁹⁵ Het hogere dagloon dat een fabrikant aan zijn arbeiders betaalde, zodat zij hun kinderen goed konden opvoeden, zou ruimschoots worden vergoed.

Als andere voordelen van hoge lonen golden de bevordering van de spaarzaamheid en de vraag naar allerlei goederen, terwijl orde en veiligheid er eveneens mee waren gediend. Economen als Buys en Vissering waren overigens ook geporteerd voor hoge lonen, terwijl Thorbecke hiervan eveneens een voorstander was. ‘Wilden dus de patroons de lonen laag houden, dan hadden zij aan de staathuishoudkunde weinig steun’, constateerde Brugmans in zijn klassieke boek over de arbeidende klasse in Nederland.⁹⁶

3.3.4 Accijnzen

Een onderwerp in relatie tot loon en inkomen dat ook Sloets bijzondere aandacht had, was dat van de accijnzen. In de Tweede Kamer kon hierover dan ook vrijwel geen debat worden gevoerd zonder zijn inmenging. Afgezien van zijn economische bezwaren tegen de accijnzen – hij vond dat ze het dagelijks leven onnodig duur maakten – was hij er ook tegen gekant omdat ze veel bureaucratische handelingen met zich meebrachten en zorgden voor ongewenste inmenging in het leven van de burger, vooral op het platteland. Vrijwel elke gelegenheid die zich voordeed om de accijnzen te verminderen of de vaak ingewikkelde procedures rond de heffing te vereenvoudigen, greep hij aan. Op 28 april 1852 werd de gemeentelijke accijns op het schapen- en varkensvlees afgeschaft en daarop volgde ook een aanzienlijke vermindering van de invoerrechten op deze producten. Sloet juichte dit uiteraard toe, maar waarschuwde voor een al te groot optimisme als het ging om de prijzen, want die werden uiteindelijk toch door de markt bepaald en niet door de regering. Tevreden was hij overigens nog niet met deze maatregel, want hij had eerder algehele vrijstelling verwacht voor deze en andere eerste levensbehoeften. Voor ‘de geringe klasse van arbeiders’ was dit hard nodig, wist hij, want bij de banken van lening waren op dat moment de voorwerpen die de vorige winter waren ingebracht, nog niet gelost. Normaal gesproken gebeurde dat wel wanneer tegen de zomer weer wat werd verdiend, stelde hij in juli 1853. De nood was dus hoog. Ook menig burgergezin moest besparen op de aanschaf van voedsel, terwijl er, terecht, vrees bestond voor oorlog in plaatsen waar de ‘voedselakkers’ van Europa lagen.⁹⁷ Van de Oostzee en de Zwarte Zee, uit Duitsland en Frankrijk kwamen berichten over

Eerste Internationale. De tekst werd in 1898 bewerkt door Eleanor Marx-Avelly en in 2004 vertaald door Koenraad Depauw.

⁹⁵ TSS-11, 259.

⁹⁶ Brugmans. *Arbeidende klasse*, 203, waaraan ook de informatie over de opvattingen over de hoge lonen is ontleend.

⁹⁷ In september-oktober 1853 kwam het tot de zevende Russisch-Turkse oorlog, die zich met de interventie van Engeland en Frankrijk (maart 1854) en door de landing van Franse en Engelse troepen op De Krim in september 1854 uitbreidde tot de zogeheten Krimoorlog.

misoogsten en sommige landen hadden een uitvoerverbod uitgevaardigd. Het goede voorbeeld, hield Sloet in de Kamer de regering voor, kwam nu uit Engeland, waar de voedselprijzen zo veel mogelijk werden verlaagd.⁹⁸

Bij de behandeling van een wetsontwerp tot wijziging van de in- en uitvoerrechten op vlees, stelde hij eveneens in 1853 voor een rubriek voor slachtvee toe te voegen. De invoer wilde hij geheel vrij laten en ten aanzien van de uitvoer stelde hij voor vijftig cent te heffen op stieren, ossen, koeien en vaarzen, van tien cent op 'hokkelingen', kalveren, schapen, geiten en van vijf cent op varkens en lammeren. Dit was zowel in het belang van consumenten als producenten, betoonde hij, want de veestapel was door de longziekte erg uitgedund en er bestond dus alom behoefte aan 'jong en gust vee.' Bovendien pleitte hij voor vermindering van de formaliteiten bij de in- en uitvoer en benadrukte. Hij benadrukte nog eens, dat het hem te doen was om lagere prijzen voor de verbruikers, *'het volk'*.⁹⁹

Toen Thorbecke in 1853, samen met acht anderen, voorstelde de accijns op het geslacht af te schaffen, leidde dat tot felle discussies in de Kamer, waar Sloet zich uiteraard ook in mengde. Hij had een reden temeer vond hij, gezien recente onlusten onder het werkvolk in Zwolle. Die hadden hem aanleiding gegeven een nader onderzoek in te stellen naar de toestand van de arbeidende klasse in zijn woonplaats. Graag had hij dat onderzoek samen met zijn medeafgevaardigde uit Zwolle Groen van Prinsterer uitgevoerd, maar die had niet thuis gegeven. Sloet had gesproken met werkbazen, wijkmeesters, armverzorgers en anderen die in staat waren de toestand van 'de mindere klassen te beoordelen' en die gesprekken hadden hem ervan overtuigd dat de regering en de Kamer hier aandacht aan moesten schenken. De arbeiders hadden in de zomer en in de herfst niets kunnen sparen om de winter door te komen en zij hadden bovendien geen onderpand meer om te kunnen achterlaten bij de Bank van Lening. Uitvoerig schetste hij de belabberde toestand waarin de arbeidersgezinnen met hun schamele budgetten verkeerden.

Stelt u een gezin voor van vader, moeder en 5 of 6 kinderen: die klasse is gewoonlijk met vele kinderen gezegend; zulk een gezin nu heeft voor zijn wekelijksche onderhoud een mud aardappelen noodig, waarvan de prijs f 3, 3,20, 3,40, ja zelfs 3,50 is. Nu zijn er sommige werklieden, die 6 of 7 gulden per week verdienen, maar het gemiddelde loon bedraagt f 4 per week; alzoo schiet er in de meeste gevallen nog geen gulden over, waarvoor het gezin in zeven dagen zich moet voorzien van een weinig azijn en zout, waarmede men de aardappelen moet bereiden, want van vleesch, boter en spek is bij eene menigte gezinnen sinds jaren geen sprake meer. Van waar moet hij voorzien in al die kleine rampen, die hem zoo menigvuldig in dit aardsche leven treffen? Is het wonder, Mijne Heeren, -en ik zal u hier een feit noemen hetwelk niet overdreven is, het is een feit, dat ik zelf heb waargenomen- is het wonder, vraag ik u, dat de zuigeling aan de verslapte borsten van de moeder wegkwijnt, omdat die moeder geen ander voedsel meer gebruikt dan waterachtige en verglaasde aardappelen met azijn en zout?¹⁰⁰

⁹⁸ HTK 28 juli 1853.

⁹⁹ HTK 28 juli 1853. De beide amendementen van Sloet werden afgewezen.

¹⁰⁰ HTK 19 november 1853.

Aan vlees viel voor dergelijke gezinnen niet te denken; al helemaal niet sinds de accijns op het kalfvlees de uitvoer van nuchtere kalveren naar Engeland had bevorderd, waardoor de prijzen sterk waren gestegen. Juist de arbeiders werden daarvan de dupe, niet de bedeeden, want die kregen dan extra steun, benadrukte Sloet; de laatsten hadden het in tijd van nood dus zelfs veel beter dan in gewone tijden. Het was in Delft nog eens gebleken, toen daar tijdens de cholera juist onder de arbeiders de slachtoffers waren gevallen. Hij vergeleek de accijns met de belasting op inkomsten en kapitaal, waartegen hij zich ook altijd had verzet. Maar in dit geval ging het vooral om het lot der gezinnen van de arbeidende stand, de 'middelstand' en de kleine ambtenaren, die zich elk dierlijk voedsel moesten ontfangen.

Op 18 december 1854 pleitte hij voor de afschaffing van de accijns op bieren en azijnen. 'Azijn toch behoort tot eene der eerste levensbehoefden van de minder bedeelde klasse; de azijn maakte een bestanddeel uit van den armoedigsten maaltijd; en wat het bier aangaat, wie zou niet wenschen dat het vloeibare vergif, waardoor de krachten van ziel en lighaam ondermijnd worden, hetwelk men jenever noemt, door een krachtvol bier als volksdrank werd vervangen!' Verder wenste hij de accijns op het geslacht, zeep en brandstoffen vervangen te zien door die op koffie en tabak. De staatskas hoefde er niet onder te lijden, stelde hij de minister van financiën gerust, want in Engeland, zo had hij in een Engels tijdschrift gelezen, bracht de tabaksbelasting zestig miljoen per jaar op. In de Nederlandse steden nam het aantal tabakswinkels per dag toe en zag men zelfs 'kinderen van 8 en 9 jaren reeds hun cigaartje rooken.' De koffie gold weliswaar als volksdrank, maar daarvoor bestond het alternatief van de cichorei die 'in de schamele woningen meer en meer de aromatieke boon' verving.¹⁰¹ Ook maakte hij zich sterk voor vrijstelling van invoerrechten op Schotse haring, juist omdat die van mindere kwaliteit was en dus 'zouden honderden gezinnen aan alle hoeken van het vaderland dierlijk voedsel kunnen gebruiken, waarvan zij zich nu onthouden.' Hij wilde dit des te meer, omdat de invoer van Schotse oesters, 'tot het gebruik van de rijkste standen in de maatschappij', wel vrij werd gelaten van invoerrechten.¹⁰²

Veel directe resultaten heeft Sloet niet geboekt met zijn voortdurend ageren tegen de accijnzen, al zonderde Thorbecke bij de vaststelling van de Gemeentewet in 1851, na een amendement van zijn kant, zout en zeep uit van de gemeentelijke accijnzen. Hoewel zijn pogingen om accijnzen te doen verlagen of af te schaffen duidelijk maken, dat hij hier de kant koos van de arbeider, de boer, de vissersman en al die anderen die met hun eigen arbeid het dagelijks brood moesten verdienen, ontbrak het bij hem aan een samenvattende visie op het punt van de belastingen. Wel gaf hij aan, zoals ook hierna in hoofdstuk 7 zal blijken, dat hij de baten van het Cultuurstelsel niet afwees en deze ook zonder meer nodig achtte voor de Nederlandse staatsinkomsten.

Wij willen niets liever dan de onafhankelijkheid der staatsfinantiën van de Indische baten, wat zeker de veiligste toestand zou zijn, maar wij verschillen in tijd en wijze;

¹⁰¹ HTK 16 december 1856.

¹⁰² HTK 6 maart 1857.

wij willen het batig slot door het batig slot zelf vernietigen; wij willen het voortdurend doen strekken tot delging onzer staatsschulden, tot dat wij het niet meer noodig zullen hebben en geheel aan Indië kunnen schenken om door grootsche hervormingen den zegen van het Nederlandsch gezag over den Archipel voor tijdgenoot en nakomeling regt duidelijk te maken.¹⁰³

Hoe zijn ‘minimal state’ zich moest bedruipen, liet hij verder vrijwel onbesproken.

Toch kan worden gezegd, dat Sloet in een tijd van tasten en zoeken op het gebied van de staathuishoudkunde vooraan stond. Bij al zijn enthousiasme voor de verschillende kanten en takken van deze nieuwe wetenschap schroomde hij niet, anders dan Hasenberg Butter beweerde, uitgesproken standpunten in te nemen, want hij zag het als een opdracht van hoger hand om zijn streek, zijn land, de wereld verder te ontwikkelen. Hetzelfde kan worden gezegd van zijn activiteiten op het nauw met de staathuishoudkunde verbonden terrein van de landhuishoudkunde.

3.3.5 Landhuishoudkunde

Auke van der Woud noemt de landhuishoudkunde in *Het lege land* ‘de wetenschap die zich bezighield met de productiviteit van de landbouwgrond, naar analogie van de staathuishoudkunde die de productiviteit van de staat onderzocht.’ Het verband tussen beide jonge wetenschappen bestond volgens hem ‘bij de gratie van een goed functionerende ruimtelijke infrastructuur en landinrichting: de aaneenschakeling van markten, letterlijke en figuurlijke, verhoogde de lading en de spanning in zowel de huishouding van de staat als geheel als die van de landbouw in het bijzonder.’¹⁰⁴

Ook op dit gebied was Gerard Wttewaal, getrouwd met een zuster van Sloets moeder, actief.¹⁰⁵ In 1822, dus zes jaar voor zijn benoeming in de staathuishoudkunde, was hij in Leiden aan de faculteit der wis- en natuurkunde benoemd tot hoogleraar in de landhuishoudkunde. In zijn inaugurale rede ging hij in op het belang van de nieuwe leerstoel. Het doel ervan was volgens hem, te onderzoeken, welk nut de Nederlandse landbouw voor de staat kon hebben en daarbij moesten ook de middelen worden aangegeven om ‘dat groote oogmerk te bereiken’.¹⁰⁶ Alles wat ondernomen werd, moest ‘eene nuttige en belangrijke strekking hebben’, dat stond buiten kijf. Kort na 1800 was de landhuishoudkunde op de achtergrond geraakt, maar niemand zou, aldus de stellige Wttewaal, willen ontkennen, dat de landbouw, ‘die groote bron van onzen nationalen welvaart, op de naauwste wijze met het belang van den Staat en het geluk van elk ingezetenen verbonden is.’¹⁰⁷ Sloet nam die visie over, maar verder dan het voortdurend

¹⁰³ TSS-26, 442.

¹⁰⁴ Van der Woud. *Het lege land*, 210–211.

¹⁰⁵ Gerard Wttewaal, geboren 26 april 1776 in Utrecht, overleden 6 juli 1838 in Houten. Hij trouwde op 14 april 1805 in Utrecht met Bernardina Antonia Cornelia Visscher, een zuster van Sloets moeder. Een zoon van hem, geboren op 16 juli 1807, kreeg, net als Sloet, de voornamen Bartholomeus Willem.

¹⁰⁶ Wttewaal. *Redevoering*, 5, 8.

¹⁰⁷ Wttewaal. *Redevoering* 5.

benadrukken van de mogelijkheden vóór en binnen de landbouw kwam hij nauwelijks. Voorbeelden had Wttewaal echter te over.

‘Verlangt men naar uitstekende weilanden’, begon hij zijn opsomming, die klinkt als een echo uit Martinets *Katechismus der natuur*, ‘alwaar in een bijzonder klein bestek 300.000 runderen grazen, runderen om hunnen schoonheid door geheel Europa beroemd, waar de zuivelmaking op zoo veele verschillende wijzen tot eenen grooten trap van volkomenheid gebragt is, men denke aan ons Noord- en Zuid-Holland. Verlangt men ter afwisseling zich in rijkbeladen boomgaarden of bij de fraaiste houtplantingen te verlustigen, men kieze Gelderland. Begeert men netbewerkte moeslanden te zien, ik mag Utrecht aanhalen. Wil men het moedig ros in zijn volle kracht in edele fierheid zien, Friesland en Groningen bieden gelegenheid. Mogt ik hier in bijzonderheden treden, geen gewest bijna, waar wij den ons bezoekenden Vreemdeling niet het een en ander voortreffelijks zouden kunnen aanwijzen.’¹⁰⁸

De samenhang met de industrie ontbrak in zijn visie nagenoeg geheel, ook als hij het, een enkele keer, had over de stedelijke samenleving. Steeds stelde hij de menselijke arbeidskracht en het gezinsbedrijf centraal en benaderde hij de plattelandsamenleving als een heterogeen geheel, waarbinnen eenieder zijn eigen specifieke functie had, ten dienste van het geheel. Die visie kan ‘arcadisch-romantisch’ worden genoemd, zeker door de bril van de literator Sloet zoals die zich zelfs bij zijn beschrijvingen van de landbouw liet zien. Zijn innovaties waren vooral gericht op optimalisering van de factor arbeid en verlaging van de productiekosten, waarbij de infrastructuur en de inrichting van het cultuurlandschap een cruciale rol speelden.

Van der Woud mist, sprekend over de eerste helft van de negentiende eeuw, een totaal-visie op de landbouw. Als hij het in *Het lege land* heeft over de relatie tussen de staathuishoudkunde, ‘die de productiviteit van de staat onderzocht’, en de landhuishoudkunde, ‘die zich bezighield met de productiviteit van de landbouwgrond’, stelt hij terecht dat er tussen beide wetenschappen een nauw verband zou moeten bestaan. ‘Dit bestond bij de gratie van een goed functionerende ruimtelijke infrastructuur en landinrichting: de aaneenschakeling van markten, letterlijke en figuurlijke, verhoogde de lading en de spanning in zowel de huishouding van de staat als geheel als die van de landbouw in het bijzonder.’ De staathuishoudkunde, aldus Van der Woud, werkte met globale concepten en ging te rade bij de filosofie; de landhuishoudkunde verkoos de schei- en natuurkunde. Toch hadden volgens hem zowel de infrastructuur als de inrichting van het cultuurlandschap, zij het vanuit verschillende invalshoeken, in beide vakgebieden onderwerp van studie kunnen zijn. ‘Het is echter niet gebeurd.’¹⁰⁹ Sloet liet evenwel alleen al met de oprichting van zijn *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* in 1841 en de Landhuishoudkundige Congressen in 1846 zien, dat dit wel degelijk het geval was. Ook de activiteiten die hij ontwikkelde via ‘Welvaart’ bevestigden zijn visie op de wisselwerking tussen beide vakgebieden, met name in het derde kwart van de negentiende eeuw.

¹⁰⁸ Wttewaal. *Redevoering*, 6.

¹⁰⁹ Van der Woud. *Het lege land*, 210–211.

De conclusie van Van der Woud dat deze elementen onderwerp van studie hadden kunnen zijn bij zowel staat- als landhuishoudkundigen is juist. Maar dat dit niet is gebeurd, moet in het geval van Sloet dus worden bestreden. Hij betrok zelfs nog een vakgebied bij de genoemde combinatie: de statistiek.

3.3.6 Statistiek

De statistiek was in het begin van de negentiende eeuw niet alleen verbonden met de staathuishoudkunde, maar ook met het staatsrecht, dat meestal bestond uit een combinatie van recht, kennis van staatsinstellingen en hun ontstaan, wetten en rechtsfilosofie. In 1826 drukte G. Nieuwenhuis het begrip 'statistiek' in het *Woordenboek voor Kunsten en Wetenschappen* uit als een vorm van 'statenkunde, statenbeschrijving', die zich bepaalde tot bestaande en niet tot denkbeeldige staten en die vooral niet mocht ontfaan in 'bloot tabellenwerk en registers'. 'Zo was aan het begin van de negentiende eeuw in Nederland statistiek een vak dat hoofdzakelijk bestond uit woorden en waarin waarden nog een ondergeschikte rol speelden.'¹¹⁰

Op de collegeroosters, zoals die van Ackersdijck tussen 1832 en 1839, werd dit vak wel aangeduid als 'notitia rerum publicarum', dat wil zeggen kennis van de staat, de staatsmacht, het staatsbestuur.¹¹¹ Het doel was om beleidsgegevens te verzamelen, maar een groot verschil met de huidige statistiek was, dat het daarbij niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats ging om kwantitatieve gegevens. Beschrijvingen van landen, staatsinstellingen, geografie, klimaat, karakter van de bevolking enzovoort, werden van even groot belang geacht. Het latere vak sociale-geografie vertoont sterke overeenkomsten met de statistiek uit het begin van de negentiende eeuw. 'Een statistische bijdrage uit die tijd is daardoor voor een hedendaagse onderzoeker vaak moeilijk als zodanig te herkennen.'¹¹² De statistiek was 'een vak met net zoveel beoefenaren als definities', het was ook 'een vergaarbak van allerlei wetenschappen of deelgebieden daarvan, die kortere of langere tijd populariteit genoten.'¹¹³

Een voorbeeld dat in de Nederlandse statistiek weerklink vond, kwam uit Duitsland, waar de Göttingse hoogleraar Gottfried Achenwall (1719-1772), die wel de 'vader van de statistiek' wordt genoemd, van elk Duits staatje onder meer de geschiedenis, het klimaat, de bevolking, de wetgeving, de stand van de wetenschap, de industrie, de handel en de militaire macht behandelde. Alle factoren die bijdroegen of afbreuk deden aan het 'geluk' van een staat moesten, vond

¹¹⁰ Ook voor het hierna volgende. I. H. Stamhuis. 'Cijfers en aequaties' en 'kennis der staatskrachten'. *Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Rodopi, 1989). I. H. Stamhuis. 1995/6, "De met cijfers bedekte negentiende eeuw' Deel 1: Adriaan Kluit, eerste Nederlandse hoogleraar in de statistiek", *Euclides. Vakblad voor de Wiskundeleraar* 71, blz. 80-84. I. H. Stamhuis en A. de Knecht-van Eekelen (red.). 'De met cijfers bedekte negentiende eeuw'. *Toepassing van statistiek en waarschijnlijkheidsrekening in Nederland en Vlaanderen tussen 1840 en 1920*. Themanummer van *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek*. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1992.

¹¹¹ 'Mogelijk werd het nieuwe vakgebied "statistiek" genoemd, omdat er in de zeventiende eeuw in Italië een traditie had bestaan, genaamd "Ragione di Stato", ofwel "het vakgebied van de staat". Een man die zich met staatszaken bezighield heette een "statera". Het kan ook zijn dat het woord is afgeleid van het Latijnse woord 'status' dat toestand betekent, maar ook staat kan aanduiden, aldus I. Stamhuis.

¹¹² Boschloo. *De productiemaatschappij*, 15.

¹¹³ Randerad. *Het onberekenbare Europa*, 8.

Achenwall, systematisch worden besproken. Ook de liefde en de haat die de onderdanen voor hun regering voelden, behoorden daartoe.

In Nederland begon de Leidse hoogleraar Kluit op eigen initiatief colleges statistiek te geven, omdat hij vond dat geschiedenis, een vak dat hij ook gaf, en statistiek veel met elkaar hadden te maken. Hij noemde de statistiek wel 'stilstaande geschiedenis' en de geschiedenis 'doorgaande statistiek', maar ook wel weer staathuishoudkunde! In 1806-1807 gaf hij zelfs een college onder de titel 'Voorlezingen over de Statistiek of Staathuishoudkunde der Vereenigde Nederlanden, nu het koninkrijk Holland.' (Cursivering C.) In Sloets tijdschrift verscheen een uitvoerig artikel over Kluit, waarin ook dit college wordt genoemd en waarin melding wordt gemaakt van het feit dat pas in 1815, toen het hoger onderwijs in Nederland werd gereorganiseerd, bij Koninklijk Besluit de staathuishoudkunde aan de Leidse Universiteit als een afzonderlijke wetenschap onder de vakken van het hoger onderwijs werd opgenomen.¹¹⁴

De eerste aparte college's in de statistiek werden gegeven vanaf het collegejaar 1820-1821.¹¹⁵ Maar in 1806-1807 sprak Kluit nog over de 'statistiek of staatkundige huishouding' van het land en dan ging het bij hem om 'ligging, lucht, grondgesteldheid, bewoners, bevolking, land- en akkerbouw, veeteelt, fabrieken, handwerken, visscherijen, koophandel, zeevaart en verdere middelen van bestaan, met het finantie-wezen, geldmiddelen, belastingen, inkomsten, regeringsvorm, staatsbelang, land- en zeemagt en verdere nuttige staats-inrigtingen, alles strekkende tot het einde om hieruit de kracht, vermogen en rijkdommen, zoo van 't volk zelf als van 't land zelf, te leeren kennen en waarderen.'¹¹⁶

Zowel economische, antropologische, sociologische als geografische onderwerpen kwamen bij Kluit aan bod. Zijn doel was, met Achenwall als voorbeeld, na te gaan in hoeverre ze betekenis hadden voor de macht en de welvaart van een land. Traditioneel was de aandacht bijna altijd beperkt geweest tot juridische en staatkundige aspecten. Deze vorm van statistiek was een belangrijke vernieuwing in vergelijking met het verleden, want zij wilde zich op de feiten richten die inzicht gaven in de uitwerking van bepaalde maatregelen, zodat duidelijk werd welke maatregelen het meest noodzakelijk waren. In dat licht waren demografische, landbouwkundige en economische gegevens van groter belang dan de staatkundige inrichting van een land.

Het was deze, toentertijd moderne, opvatting die ook Sloet hanteerde en waarop de aanduiding 'statistiek' in de titel van zijn tijdschrift sloeg. Het ging daarbij ook om factoren die van invloed konden zijn op de arbeidsdeling, daarmee essentieel waren voor de staathuishoudkunde en dus in kaart gebracht moesten worden. Hasenberg Butters opmerking dat Sloet weinig aan statistiek deed, klopt dus niet, omdat zij een latere definitie hanteert, waarbij het primair

¹¹⁴ TSS-12, 248. Zie ook Boschloo, *De productiemaatschappij*, 19. Al op 28 januari 1807 was bij decreet van koning Lodewijk Napoleon bepaald, dat in de toekomst aan de universiteit van Leiden colleges in statistiek en staathuishoudkunde gegeven moesten worden, hetgeen iets aangeeft over de status van de vakken op dat moment en ook van die van Kluit, die op 12 januari 1807 was omgekomen toen zijn huis in het centrum van Leiden tijdens de ramp met het kruitschip was ontploft. Stamhuis, 'The differentiation', 176.

¹¹⁵ De hoogleraar in kwestie was H.W. Tydeman.

¹¹⁶ TSS-12, 249.

draait om wiskundige berekeningen.¹¹⁷ De mathematisch-analytische benadering van tijdgenoten als de Belg L.A.J. Quetelet en de Nederlander R. Lobatto was aan Sloet, en menig staathuishoudkundige met hem, niet besteed. Zijn 'richting' was meer beschrijvend van aard en gericht op het verzamelen van gegevens, zoals de sociale geografie.¹¹⁸ Niet zonder reden werd Sloets tijdschrift dan ook wel geplaatst in de sfeer van dit vakgebied.¹¹⁹

Er bestaat ook een opvallende gelijkenis tussen de statistiek à la Achenwall, en in navolging daarvan Kluit en Sloet, en de aandacht die Martinet in zijn *Katechismus der Natuur* schonk aan de bodem en aan de vormen van nijverheid en de betekenis hiervan, ook op wereldniveau, voor de handel. Een niet minder opvallend voorbeeld heeft betrekking op het vaststellen van inwonertallen. In de 'Vijfde Zamenspraak' tussen leraar en leerling gaf Martinet namelijk berekeningen bij het 'verschil van sterven' per leeftijdscategorie of per (soort) plaats. Zo zou 'in goede jaaren' op het land 1 op de 40 mensen sterven, in een kleine stad 1 op de 32, in een grotere stad 1 op de 28 en in de grootste steden 1 op de 25. 'Hieruit leert gij', geeft de leraar aan zijn leerling mee, 'op welke jaaren de meeste Menschen sterven, en dat het op het Land gezonder is dan in de groote Steden, waarin er meer dan elders omkomen.' (...) 'Om dat er in alles een Orde is, zo is er ook eene in het gebooren worden en in het sterven', luidt de verklaring. 'Voor het overige', moet hij bekennen, 'heb ik geen doorzicht in het meer of min sterven der Menschen op zekere jaaren, en mogelijk krijgen wy er nimmer in deeze Waereld eene volkomen kennis van.' Een precies antwoord op de vraag wat God met die 'Wet' beoogt, kan hij dus niet geven. Hij voegt er nog wel de waarneming aan toe dat er in de maand mei, als de zomer begint en in september, 'als de Herfst eenen aanvang neemt, de meeste Sterfgevallen gebeuren, het welk van de groote veranderingen des Weders, die dan meest voorvallen, schynt af te hangen.' Als 'eene zeer gunstige bestelling van den algoeden God, die zo veel mededogen met Kinderen heeft' noemt hij nog de waarneming dat vrouwen 'weinig sterven, als zy zogen, dan in eenig ander tydperk van haar leven.'¹²⁰ Het komt er in deze benadering voor de mens op aan waar te nemen, te observeren en te overdenken wat God met de wereld voor heeft.

In zijn *Theorie der probabiteit van' t leven* noemde Kluit vrijwel precies dezelfde getallen voor de inwoneraantallen! Volgens zijn berekeningsmethode, die hij vooral baseerde op het werk van de Duitser Süszmilch, zou er een vaste verhouding bestaan tussen het bevolkingsaantal en het jaarlijkse sterftegetal. De levenskansen konden namelijk worden berekend aan de hand van de verhouding tussen het eerste en het tweede getal. Het bevolkingsaantal werd niet bijgehouden, maar het sterftegetal wel en dat verschilde per plaats. In de stad zouden jaarlijks 1 op de 25 mensen sterven en op het platteland 1 op de 40. Het inwonertal kon dus simpelweg worden berekend door deze verhoudingscijfers te vermenigvuldigen met het respectieve aantal sterfgevallen. In de opvatting van Kluit was het bevolkingsaantal een belangrijke indicator voor de welvaart van een land. Als

¹¹⁷ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 63.

¹¹⁸ Zie voor deze twee benaderingen Stamhuis. 'An Unbridgeable Gap between Two Approaches to Statistics' en Mooij. *Denken over Welvaart*, 35-36.

¹¹⁹ De Vries. *Geschiedenis van Zwolle*, 221.

¹²⁰ Martinet. *Katechismus I*, 342-346.

één van de factoren die daarbij een rol konden spelen, noemde hij de religie, die hij voor Nederland positief waardeerde. De traditionele vrijhandel zag hij eveneens als een positief element, terwijl hij daarentegen de hoogte van de belastingen als negatief kwalificeerde. Ook het bezit van koloniën was van belang voor de omvang van de bevolking.¹²¹

Het karakter van een volk, hoe moeilijk ook te bepalen, de zeden en gewoonten, de taal, de regeringsvorm, de middelen van bestaan, het aantal misdrijven, onwettige geboortes, de lengte van de mensen, het had allemaal de belangstelling van Kluit. Nauwkeurig, met bronvermelding en zonder origineel te zijn of te willen zijn, gaf hij weer wat anderen over dergelijke onderwerpen hadden gezegd.¹²² Als een blauwdruk voor de manier waarop Sloet het later zou doen. Het artikel dat Otto van Rees in 1855 schreef voor Sloets *Tijdschrift* zal dus met groot genoegen zijn opgenomen!¹²³

3.3.7 Sloet en de statistiek

Het gedetailleerd waarnemen dat in de oude statistiek zo van belang was, had Sloet meegekregen in zijn opvoeding en in zijn onderwijs. Het ontwikkelde zich bij hem tot een tweede natuur en zette hem er voortdurend toe aan na te denken over praktische toepassingen van wat hij had gezien. Hij zag de statistiek als ‘die wetenschap, welke ons de verschillende volkeren in hunnen tegenwoordigen toestand doet kennen’, maar, erkende hij ook, ‘de volledigheid in de statistiek is schier even onmogelijk als het absolute in het menschelijk weten.’ Hoe dan ook moest de mens erop uittrekken, want, besloot hij een artikel over een wandeling van Zwolle naar Steenwijk, waarbij hij en passant grote mogelijkheden voor de landbouw signaleerde: ‘De ware statistiek is niet op het studeervertrek te verwerven.’¹²⁴

Bij de statistiek betrok hij in 1857 ook de literatuur. Zo schonk hij in zijn tijdschrift aandacht aan de arcadia’s, een oude tak van de letterkunde die tot zijn spijt was uitgebloeid. ‘Zij bevatten verhalen over geschiedenis en oudheden, maar ook beschrijvingen in dichtmaat of dichterlijk proza van de steden en dorpen in ons land, vervat in zamenspraken tusschen denkbeeldige personen uit het herdersleven.’ Ook Holland kende zijn arcadia’s, want ‘die afwisseling van pitoresque duinen met hunne vreedzame valleijen, die groenende weidelanden met schoone runderen, die menigte bloeiende steden en dorpen, die vaarten, waar de schepen en de kanen, drijven, als de witte zwanen, met hun rijke vrachten voort’, dat alles gaf het Nederlandse landschap, ‘eene ongemeene lieflijkheid.’¹²⁵

¹²¹ Een nauwkeurige opsomming geeft Van Rees, die in het bezit was van een kopie van ‘Het collegie van Adriaan Kluit over de statistiek van Nederland’. *TSS*-12, 249-250.

¹²² Zie voor Kluit ook het uiterst informatieve artikel van Stamhuis: ‘The differentiation’, 171-184, waarin ook (181-182) ‘de theorie der probaliteit van ‘t leven’ wordt toegelicht.

¹²³ *TSS*-12, 245-262.

¹²⁴ *TSS*-3, 287. Hij schreef dit in zijn ‘Grondtrekken’, toen hij een wandeling maakte van Zwolle naar Steenwijk. ‘De gesteldheid van den bodem en luchtstreek, waarin een volk geplaatst is en waardoor het minder of meerdere krachtinspanning moet aanwenden tot instandhouding van zijn bestaan, behoort meer tot het gebied der statistiek, dan der staathuishoudkunde’, schreef hij elders. *TSS*-12, 371.

¹²⁵ *TSS*-14, 367-368. In het citaat is een fragment opgenomen uit een gedicht van A. Simons, de Utrechtse hoogleraar van wiens literaire ‘vriendenkring’ Sloet deel had uitgemaakt. In de delen 14 en 15 van zijn tijdschrift schonk hij in vier afleveringen, in alles bij elkaar 103 pagina’s, aandacht aan de geschiedenis van de

Sloet hield, onder anderen A.C.W. Staring en zijn tweede schoonvader H.A. Spandaw aanroepend, een waar pleidooi voor het genre, dat in Nederland in de zeventiende eeuw in zwang was gekomen. ‘Onze bloeiende koolzaad-, aardappelen- en boekweitvelden, niet minder onze bloeiende appel- en kersenboomgaarden, bieden de aangenaamste tafereelen voor eene Nederlandsche Arcadia aan,’ riep hij uit. ‘Hier hebben wij alleen willen betoogen,’ besloot hij, ‘dat de vorm der Arcadia’s niet ongeëigend is om op eene bevallige wijze onzen bodem te beschrijven; het is de romantische vorm der statistiek, die zich aan de dichtkunst huwen laat.’¹²⁶

Al dan niet onbewust liet hij met deze passage weer zien dat hij het platteland boven de stad stelde en dat hij –anders dan vele economen van zijn tijd en ook, zoals Say, van daarvoor– geen beeld had van een industriële toekomst. De late industrialisatie van Nederland moet hij hebben ervaren als een zegen, die echter wel gepaard ging met gevoelens van angst voor wat komen kon: de macht van de massa. Om die angst te kunnen bezweren, maar ook als fysico-theoloog én als literator paste de statistiek in woorden hem beter dan de koele cijfers. In directe relatie hiermee stond zijn opvatting over wat tegenwoordig de ‘groene ruimte’ wordt genoemd als synoniem voor het platteland.¹²⁷

Bij Sloet ging het in algemene zin om Gods schepping, maar meer in het bijzonder om een ruimte waar natuur en cultuurlandschap náást en door elkaar mogen of zelfs behoren te staan, ook en vooral ten behoeve van de ‘rijkdom’ of de ‘welvaart’ van het land. Niet voor niets sprak hij in zijn verhaal over de arcadia’s over koolzaad, aardappelen en boekweit, over appels en kersen, zoals ook Martinet in zijn *Katechismus der Natuur* het Nederlandse cultuurlandschap van de achttiende eeuw gedetailleerd in beeld had gebracht. Met andere woorden: de statisticus-annex-staathuishoudkundige, de landhuishoudkundige, de fysiocraat en de fysico-theoloog in Sloet trokken samen op door de groene ruimte van de negentiende eeuw, elkaar voorrang gevend waar gewenst en beschenen door ‘het vriendelijk licht van het Christendom’. Dit complex leidde bij hem tot een diepgewortelde grondhouding, die hem zijn leven lang richting gaf en waaraan hij zich hield, ook wanneer hij daarmee verdween uit het zicht van anderen.¹²⁸

3.4 Bédelen en bedélen of werken voor de kost?

Een terrein waarop de landbouw, de landhuishoudkunde en de staathuishoudkunde cum annexis volgens Sloet uitstekend konden samenwerken –en dat tevens het pars pro toto van de staathuishoudkunde vormde, en daarmee een belangrijk onderwerp binnen de liberale politiek– was ‘het vraagstuk der armoede’. Het was een onderwerp dat Sloet in de serie ‘Grondtrekken’ niet separaat behandelde, maar dat elders in zijn tijdschrift en bij tal van liberalen en vrijwel alle staathuishoudkundigen in de negentiende eeuw wel heel duidelijk naar vo-

arcadia’s.

¹²⁶ TSS-15, 107.

¹²⁷ Kooij. *Mythen van de groene ruimte*, 2.

¹²⁸ Het gevolg was ook, dat hij de ogen sloot voor nieuwe ontwikkelingen zoals die van de mathematische statistiek van Quetelet en Lobatto. Zie hiervoor Stamhuis, ‘An Unbridgeable Gap between Two Approaches to Statistics’.

ren kwam. Het kon niet los worden gezien van de vraag wie zich tot de natie mochten rekenen. De factor arbeid stond daarbij centraal.

Op het gebied van de armenzorg lag er een taak voor de burger, vond een deel van de liberalen. Een ander deel, Thorbecke en Tydeman voorop, zag hier eerst en vooral een leidende rol voor de staat. Degenen die primair redeneerden vanuit een confessionele achtergrond legden de zorg voor de paupers, als vanouds, bij de kerken. In dit opzicht, maar dan ook alleen hier, vonden Sloet en de anti-revolutionaire voorman Groen van Prinsterer elkaar; althans, wanneer het ging om de staatsbemoeienis. Groen wilde de armenzorg in handen laten van kerkelijke instellingen. Sloet ook, maar hij ging er eigenlijk vanuit dat die zorg simpelweg niet nodig zou zijn, wanneer de juiste economische krachten werden aangewend of vrijgelaten. Filantropie, ook van kerkelijke zijde, was voor hem uit den boze.

De armenzorg was, net als het onderwijs, een omstreden onderwerp, omdat ook daar 'vorm werd gegeven aan de opvattingen over stand en confessie, die de politiek in zo sterke mate bepaalden. Maar zij waren ook inzet van een strijd over de vraag waar het politieke zwaartepunt in de samenleving lag: bij de staat of bij organisaties in de burgerlijke maatschappij.'¹²⁹ Deze strijd die in 1854 zou resulteren in een nieuwe Armenwet, was volgens De Rooy 'in zekere zin een omgekeerde schoolstrijd.'¹³⁰ Op onderwijsgebied lag de macht aanvankelijk namelijk eerst in handen van de centrale overheid, in de armenzorg daarentegen hadden juist de confessionelen altijd de touwtjes in handen gehad, maar zij waren niet bereid die los te laten.

3.4.1 Morele verantwoordelijkheid

Tegen het eind van de achttiende eeuw was de discussie over de armenzorg, aldus Boschloo, op de agenda gezet door de economisch patriotten. Zij zagen de armoede als een belangrijk maatschappelijk probleem, dat hen voor een opdracht stelde en zij 'wilden daarom nieuwe wegen inslaan om de levensomstandigheden van de lagere klassen te verbeteren. (...) De patriotten wilden niet langer spreken van welvaart of "rijkdom" in een staat, of van een gunstige economische toestand, wanneer een groot deel van de bevolking in armoede leefde.'¹³¹

Hun opvattingen sloten aan bij en kwamen voort uit de ideeën van de Verlichting. Publicisten als de encyclopedist Diderot en de fysiocraat Turgot beschouwden 'de ware arme' als slachtoffer van een onrechtvaardig economisch en sociaal-politiek systeem en hielden de economie voor een groot deel rechtstreeks verantwoordelijk voor de verpaupering van arbeidersgezinnen en grote delen van de plattelandsbevolking. Economische hervormingen, zoals vrije marktstructuren voor agrarische producten, of de invoering van nieuwe landbouwtechnieken die de productiviteit konden doen stijgen, moesten in die situatie verandering brengen. Montesquieu legde in zijn *De l'esprit des lois* de verantwoordelijkheid voor en daarmee de oorzaak van de armoede juist bij het individu; 'Un

¹²⁹ De Haan. *Het beginsel van wasdom*, 12.

¹³⁰ De Rooy. 'Armenzorg in Nederland', 97.

¹³¹ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 63. Zie voor de economisch patriotten en hun opvattingen over het armoedeprobleem, 63-67.

homme n' est pauvre parce qu' il na rien, mais parce qu' il ne travaille pas.'¹³² De vraag in dit verband bleef ondertussen, waar 'de morele verantwoordelijkheid' van de staat en van de elite lag en welke remedies er moesten worden bedacht of voorhanden waren.¹³³

De critici van de bestaande situatie hadden concrete verlangens. Zij zagen de fiscale druk door de staat als oorzaak van de toenemende verpaupering, en die druk moest dus afnemen. Tegelijkertijd eisten zij van de overheid beschermende maatregelen. Met name de fysiocraten toonden zich voorstanders van het laatste, aldus een vergelijkende studie voor West-Europa rond het thema armenzorg en staat. In hun ogen vormden bedelaars en benden van landlopers een ernstige bedreiging voor de landbouw, want boeren werden door hen geterroriseerd en hadden te lijden onder diefstal, brandstichting en nog meer ellende. Ook drongen de fysiocraten aan op 'een meer positieve armenpolitiek van werkverschaffing en rationele bedeling.' Voor de Franse 'philosophes' was die armenpolitiek 'een wezenlijk onderdeel van de opdracht van de staat', een publieke voorziening die op dit terrein de plaats van de kerk moest innemen.¹³⁴

In Nederland vond dit geluid weerklank. De zaken moesten structureel anders worden aangepakt, vonden de patriotten, want de té soepele en té genereuze kerkelijke liefdadigheid, klonk het kritisch, zouden ertoe leiden dat velen 'noch nyverheid, noch zuinigheid, noch voorzorg betrachteten, en leefden gelijk de vogelen des Hemels.'¹³⁵ Volgens hen hielden de diaconieën onvoldoende rekening met de verschillen tussen valide en invalide armen, 'niettegenstaande Paulus had verklaard dat wie niet werkte niet zou eten en de arbeid reeds in het Paradijs de mens bevolen was.'¹³⁶ Hun visie kwam tot uitdrukking in de Grondwet van 1798, waarin werd vastgelegd dat de staat 'bedoelende in alles de welvaart van alle haare leden' aan de 'nijveren' arbeid zou verschaffen en aan de 'onvermogenenden' onderstand, maar dat 'moedwillige lediggangers' geen enkel recht zouden hebben op steun.¹³⁷ Tevens diende iedere vorm van bedelarij te worden voorkomen. De armen moesten, zoals het in 1806 werd gesteld in een nota aan koning Lodewijk Napoleon, hun plichten leren kennen tegenover 'l' Etre Suprême et la Société'. Deze koppeling van kerk en maatschappij zou de visie op de arme in de loop van de negentiende eeuw ingrijpend blijven beheersen.¹³⁸

Tijdens het bewind van koning Willem I werden ideeën uit de patriottentijd ten aanzien van het vraagstuk der armoede in praktijk gebracht. In de Grondwet van 1815 heette de armenzorg 'een zaak van nationaal belang en een voorwerp van aanhoudende zorg der regering.'¹³⁹ De koning zag deze overheidstaak als

¹³² Montesquieu. *De l' esprit des lois* (1748), boek XXIII, hoofdstuk 29, geciteerd in Van den Eerenbeemt, 'Armoede', 477.

¹³³ Van Damme. *Armenzorg en de staat*, 220.

¹³⁴ Van Damme. *Armenzorg en de staat*, 223-224.

¹³⁵ Van Damme. *Armenzorg en de staat*, 276, geciteerd uit Melief, *De strijd om de armenzorg*, 7, die weer een prijsvraag uit 1780 van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen aanhaalt.

¹³⁶ Melief. *De strijd om de armenzorg*, 7.

¹³⁷ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 66-67. Geciteerd uit W.J.C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse staatsregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn 1976), 23.

¹³⁸ Van den Eerenbeemt. 'Armoede', 484.

¹³⁹ Van den Eerenbeemt. 'Armoede', 485.

onderdeel van een nationale politiek in samenhang met de handelspolitiek en de industrialisatie. Een als voorlopig bedoelde regeling voor de bedeling kwam uiteindelijk tot stand in de Wet op het domicilie van onderstand van 28 november 1818, die bepaalde dat de kosten van de bedeling in principe moesten worden betaald vanuit de geboorteplaats.¹⁴⁰ De definitieve wet liet op zich wachten tot 1854, maar de overheid aanvaardde ondertussen 'door de centrale wetgeving in feite wel de verantwoordelijkheid voor de armenzorg.'¹⁴¹ Die opvatting leverde in de loop der tijd veel discussie op tussen en mét liberale 'doctoren aan het ziekbed', zoals J. Ackersdijck, G.K. van Hogendorp, J. de Bosch Kemper, W.C. Mees, H.W. Tydeman en S. Vissering.¹⁴²

Sloet wordt door Boschloo eveneens tot dit medisch gezelschap gerekend en (ook) uit de aangehaalde artikelen uit zijn tijdschrift, blijkt dat hij een harde heelmeeester was. Net als andere 'doctoren', en bijvoorbeeld een figuur als P.W. Alstorpius Grevelink, plaatste hij zich op een radicaal *laissez faire* standpunt. 'Iedere vorm van geregelde, en dus boven de liefdesgift uitstijgende bedeling, was volgens die opvatting verdacht', want dit zou, zoals Vissering later in zijn invloedrijke *Handboek van Praktische Staathuishoudkunde* (1860) stelde, leiden tot een recht op onderstand en daarmee kweekte men "eenen gevestigden armenstand"¹⁴³ Een dergelijk geluid had Sloet al in 1841 laten horen in de eerste jaargang van zijn eigen tijdschrift.

In een bespreking van een boek over het armwezen door Gerrit Luttenberg, eveneens bestuurslid van 'Welvaart', constateerde hij om te beginnen, dat de armoede in de voorbije jaren groter was geworden.¹⁴⁴ Vanuit de diaconieën werd nog steeds steen en been geklaagd over de hoge uitgaven voor de armenzorg en dat, terwijl nieuwe instellingen als de koloniën van weldadigheid het pauperisme hadden moeten doen afnemen.¹⁴⁵ Toch, stelde Sloet, was de algemene welvaart juist toegenomen. De handel floreerde door de verbeterde verbindingen, er was weer een koopvaardijvloot, de landbouw was vooruit gegaan –zoals bleek uit de landontginningen, de toename van de veestapel en de uitvoer van boter, kaas enzovoort– en vele fabrieken en trafieken bloeiden. De oorzaak van de groeiende armoede schreef hij daarom toe aan de hoge belastingen en de stedelijke octrooien in de vorm van accijnzen op eerste levensbehoeften. En verder, stemde hij met Luttenberg in, was er sprake van 'gebrek aan arbeid, laagte der arbeidsloonen, wangedrag, verwaarloosde opvoeding der jeugd, kwalijk bestuurde weldadigheid, slapheid der politie op sommige plaatsen.' Hij zag tussen deze facto-

¹⁴⁰ Tenzij iemand vier jaar ergens had gewoond en belasting had betaald, want dan was deze plaats aansprakelijk voor de kosten van de ondersteuning.

¹⁴¹ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 68.

¹⁴² Boschloo. *De productiemaatschappij*, waar Sloet in de paragraaf over 'de doctoren aan het ziekbed' (81-156) ook 11 pagina's krijgt toebedeeld. Bovendien nam Boschloo in zijn lijst van aangehaalde literatuur liefst 34 artikelen op uit Sloets 'Tijdschrift'.

¹⁴³ De Haan. *Het beginsel van leven en wasdom*, 72-73.

¹⁴⁴ TSS-1-1, 114-131.

¹⁴⁵ Sloet noemt verder (TSS-1-1, 117): De maatschappij van moederlijke weldadigheid, het genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, gestichten voor doofstommen en blinden, weduwen- en weezenfondsen; vereenigingen, om in den winter uitdeelingen van spijzen, kleederen en brandstoffs te doen, en vele andere instellingen als spaarbanken, armenscholen, enz.' –die volgens weliswaar belang hadden bij een somber beeld, omdat zij daardoor kans hopen te maken op subsidies uit de gemeentekas–

ren ook ‘een min of meer onmiddellijk verband.’ Maar hoe groot de problemen ook waren en waar ze ook door werden veroorzaakt, voorkómen moest worden dat er net als in Engeland een armentax zou worden ingevoerd. De Nederlandse wet van 1818 en latere uitwerkingen daarvan hadden volgens Sloet die situatie echter wel dichtbij gebracht, omdat hierin was bepaald dat gemeenten moesten bijspringen wanneer diaconieën tekort schoten.

Er is in Nederland eene talrijke klasse menschen, die werken kunnen en niet willen, een bedelaarsstand, wier bedelbedrijf niet ongevallig aan de meeste armbesturen is, omdat de bedelpenning in korting van de wekelijksche bedeeeling strekt. Armzalige berekening! – In geen gering getal steden zijn, met verkrachting van alle wettelijke bepalingen op het stuk der bedelarij, aan den bedelaarsstand vrije bedeldagen toegestaan; deze klasse wordt goed gevoed; het bedelen is voor haar eene winstgevende zaak; de menigvuldige bedelaarsfamiliën, die uit gezonde menschen bestaan, planten sterk voort en niets staat haar voortplanting in den weg; de diaconie voorziet in eene kleine woning, de bedelaar heeft in de week zijne vaste inkomsten; des winters ontvangt het bedelaarsgezin verwarmende spijs en brandstof; het geniet kosteloos geneeskundige hulp; de stadsvroedvrouw komt in het geboorte-proces te hulp; de moederlijke liefdadigheid voorziet in de behoeften van kraamvrouw en kind; zij worden van stadswege begraven, de oorzaken, die in andere klassen de overbevolking doen wegwijnen, tot dat het evenwigt tusschen de hoeveelheid levensmiddelen en het zielental, dat er van bestaan moet, hersteld is, kunnen hier dus niet werken; ja, het is zelfs eene ware opmerking, dat geene huwelijken ligtvaardiger aangegaan worden, dan onder menschen, die geen hoop of begeerte hebben om hun stand te verbeteren.¹⁴⁶

Sloet zag dit alles als een gevolg van het *recht* van de ‘behoefte’ op financiële steun van de overheid en dat stuitte hem tegen de borst. ‘Of de behoefte uit verschoonbare oorzaak, ouderdom of ziekte, dan wel uit luiheid, verslaafdheid aan den drank, of misdaad ontspruit, maakt geen verschil’, constateerde hij vol afschuw. In veel plattelandsgemeenten waren zelfs al zogeheten ‘requestenschrijvers’ actief, die van hun cliënten een beloning kregen als ze succes hadden geboekt. ‘Wij hebben de eerste schrede op den weg des verderfs gezet, – de afgrond gaapt ons tegen, laat ons de oogen niet sluiten’, waarschuwde hij. Het zou funest zijn te wachten tot de maatschappij door de ‘boosaardige slang’ van het pauperisme met een venijnige beet in de hartader werd getroffen. En die slang had al zoveel ‘kwaadaardig gebroed’ voortgebracht, wist hij blijkbaar uit eigen waarneming, en dat irriteerde hem zeer. ‘Wanneer men op elk uur van den dag in den letterlijken zin door onbeschaamde bedelaars wordt bestormd’, verzuchtte hij, ‘wanneer men uw rijtuig vervolgt, U den ingang der kerken belemmert, de stoep van uw huis belegert, en de schel niet ongemoeid wil laten, is dit dan geene aanhoudende inbreuk op de rust en het genoegen van den burger, en daarom op zijne vrijheid?’¹⁴⁷

¹⁴⁶ TSS-15, 238.

¹⁴⁷ TSS-1-2, 108.

Hij had meer dan genoeg van de leeglopers en van de paupers die van generatie op generatie van de bedeling leefden. Maar deze persoonlijke noot telde voor de beschaafde burger Sloet toch minder zwaar dan de nijpende maatschappelijke nood, waarvoor hij, vanuit zijn opvatting over *noblesse oblige*, oplossingen wilde aandragen. De tijden waren ernaar.

3.4.2 ‘Sombere jaren’

Volgens Boogman, in zijn studie over de parlementaire ontwikkeling van Nederland in de periode 1840-1858, stonden de jaren veertig van de negentiende eeuw ‘in het teken van onzekerheid, halfslachtigheid, malaise en ten slotte zelfs defaitisme’. Als achtergrondverschijnselen bij de crisis in deze ‘sombere jaren’ als gevolg van een stagnerende economische ontwikkeling noemde hij het gebrek aan werkgelegenheid en ‘het daaruit voortkomende, blijkbaar chronisch geworden euvel van het pauperisme, dat juist in deze tijd een bedenkelijk hoogtepunt bereikte.’ De impasse in de constitutionele en parlementaire ontwikkeling vormde daarbij, aldus Boogman, een rijke voedingsbodem voor teleurstellingen en frustraties. Daarbij kwamen nog eens, in de woorden van de sociaal-historicus Th. van Tijn, de ‘zwarte jaren’ tussen 1845 en 1849, waarin de aardappelziekte woedde, de bevolking werd aangetast door de cholera en een nieuw epidemisch verschijnsel, de griep, zich manifesteerde. Na 1844 viel dan ook een sterke toename van het aantal bedeedden te constateren.¹⁴⁸

P.W. Klein drukte zich, zoals De Meere het noemt, uit in ‘bijna apocalyptische bewoordingen.’ Hij sprak van een ‘diepgrijpende depressie die de nationale economie in grauwe kluisters gevangen hield’ en zag hierbij een nauwe wisselwerking ‘met de verslappende ziektekiemen, die in het geestelijk merg van het Nederlandse volk waren doorgedrongen.’¹⁴⁹ Sloet had het hem na-, of beter, vóór kunnen zeggen! Hij zag het allemaal met eigen ogen aan en vreesde met grote vreze –sterker nog, hij was ervan overtuigd– dat de armen niet langer apathisch aan de zijlijn zouden blijven staan. De overheid moest dus op haar tellen en op haar centen passen, opdat het griuw geen aanstoot aan haar kon nemen. Mede om die reden kwam hij in april 1848 met een reeks ingrijpende voorstellen.

3.4.3 Remedies

Over de vraag wat er vóór en mét de paupers moest gebeuren, bestonden uiteenlopende opvattingen. De Amsterdamse jurist, socioloog en historicus Jero-nimo de Bosch Kemper, die zowel over de oorzaken van de armoede als over de te nemen beleidsmaatregelen schreef, vond dat als regel moest gelden: ‘Ten minste voor gezonden (...) geene ondersteuning dan onder last van meerderen en zwaarderden arbeid dan de vrije arbeidsman verrigten moet. Die arbeid moet meer zijn eene gedwongene oefening om arbeid te leeren – meer een tegenprikkel tegen luiheid (en genotzucht die aan duizenden uit de mindere klasse eigen zijn) dan wel een meestal ijdel streven om daardoor in de behoeften der armen te voorzien’. Hij had er wel oog voor dat de verschillen tussen rijk en arm door de

¹⁴⁸ Boogman. *Rondom 1848*, 9-10.

¹⁴⁹ P.W. Klein. *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland 1850-1914* (1966), 3, geciteerd in De Meere, *Economische ontwikkeling*, 4.

economische ontwikkeling toenamen en bespaarde ook de rijken zijn kritiek niet. 'Behalve in het bevorderen van christelijke deugden, vooral onder de mindere klasse, zag De Bosch Kemper als kind van de Verlichting veel in volksontwikkeling, verbetering van het onderwijs en bevordering van een leescultuur.'¹⁵⁰

Dergelijke geluiden klonken ook binnen 'Welvaart', maar zelfs daar waren onder de bestuursleden de meningen verdeeld. Sloet verschilde in ieder geval grondig met Luttenberg van mening over de richting die de armenzorg moest hebben. De stadssecretaris en stichter van de Zwolse Stadsarmen-inrichting stond in zijn door Sloet besproken *Proeve* de filantropische benadering voor, die de problemen aan wilde pakken met 'godsdienstig en maatschappelijk onderwijs' en met 'liefderijke vermaningen. Bij hem was er geen sprake van een 'felle aanklacht tegen de samenleving' die het leed van velen duldde en ook niet van een 'erkenning van schuld van de bevoorrechte groepen.' Hij pleitte voor 'het geven van aalmoezen waarin het burgerdom een gevoel van zelfvoldaanheid kon voelen.' Sloet voelde hier niets voor en was ook geen voorstander van de zogeheten werkhuizen. Volgens hem waren die niet rendabel en ze zouden ook leiden tot zedeloosheid, zoals was gebleken uit publicaties van W.C. Mees en anderen.¹⁵¹ Om te beginnen weerhielden dergelijke inrichtingen de armen ervan zelf naar werk te gaan zoeken, en ook bevorderden ze vroegtijdige huwelijken; zeker bij de grotere instellingen die de armen van heinde en verre haalden. Het risico 'that paupers breed pauper children' moest nu eenmaal worden uitgesloten, vond Sloet mét Stuart Mill. Verder werd 'de zedeloosheid bevorderd en het gezinsleven vernietigd' op plaatsen waar 'eene berooide hoop van lieden' kunstmatig bij elkaar werd gebracht. Het rendement was, vanwege de geringe arbeidsprestaties en de hoge administratieve en personele kosten voor de begeleiding, per definitie en per saldo onvoldoende. Tot slot onttrokken deze instellingen kapitaal aan de vrije nijverheid en zorgden ze voor oneerlijke concurrentie. In plaats van de filantropische, koos Sloet daarom voor de staathuishoudkundige richting. Hij kon zich er weliswaar in vinden dat ze, zoals werd bepleit in Luttenbergs *Proeve*, gingen samenwerken, maar vond toch dat de overheid niet gedwongen kon worden om te zorgen voor de bedeling en ook niet voor arbeid. Want, stelde hij in 1847, er waren andere mogelijkheden.

Men praat er veel over, hoe de menschen toch zoo arm worden, en men is het algemeen eens, dat gebrek aan doorzicht en spaarzaamheid, dat vadzigheid, dronkenschap en wanorde de hoofdbron der ellende onzer natuurgenooten uitmaken; tot zoo ver blijft het onderzoek wetenschappelijk, doch men behoort het daarbij niet te laten, men let te weinig op de middelen, hoe de arme menschen rijk kunnen worden, en dit behoort de studie der hedendaagsche maatschappij te worden, als zij niet in eenen staat van ontbinding zal overgaan. De steeds toenemende getalmeerderheid van hen, die geen eigendom bezitten, zal voor den eigendom van het andere gedeelte der maatschappij van geslacht tot geslacht gevaarlijker worden.¹⁵²

¹⁵⁰ De Bosch Kemper, geciteerd in Boschloo, *De productiemaatschappij*.

¹⁵¹ TSS-8, 196-212. TSS-5, 340-347.

¹⁵² TSS-4, 358-359.

Als een remedie gaf hij de beschikbaarstelling van kleine kapitalen. Armbesturen konden die voorschieten, in plaats van te bedelen. Met een dergelijk microkrediet kon iedereen die maar wilde, de weg naar zelfstandigheid vinden, liet Sloet met tal van voorbeelden zien. Een tachtigjarige grijsaard in het bezit van een stenen huisje met twee bunder bebouwde grond vertelde dat hij 'naakt en bloot met vrouw en acht kinderen op diezelfde plek, maar toen geheel verwoest, voor veertig jaren een hut had opgeslagen; dat de watervloed van 1825 hem eenige schade toegebracht had, en dat hij daarvoor eene vergoeding van f 75 uit eene liefdadige inzameling bekomen had. Dit kapitaaltje had hem moed gegeven en vooruitgezet, en daaraan schreef hij voornamelijk zijne opkomst toe.'¹⁵³ Ook Benjamin Franklin werd door Sloet als aansprekend voorbeeld genoemd. Tijdens de beraadslagingen over de Amerikaanse constitutie had deze geopperd om openbare functies zonder vergoeding te vervullen. Zelf stortte hij daarom zijn bezoldiging in een openbaar fonds waaruit werken van openbaar nut betaald moesten worden. Op de hulpbanken in Ierland, die onder strenge voorwaarden kleine bedragen leenden aan mensen die een zelfstandig bestaan wilden opbouwen, ging hij uitgebreid in. Dergelijke banken, zo was zijn overtuiging, zouden de bedeling en het pauperisme sterk doen afnemen. 'Een stand van menschen, die van geslacht tot geslacht den arbeid verafschuwt, en met lompen bedekt een nutteloos leven voortsleept, met de strekking om zich oneindig te vermenigvuldigen, maakt de schande eener beschaafde en Christelijke maatschappij uit.'¹⁵⁴

Twee jaar na deze sombere woorden werd in Zwolle, op initiatief van de door Sloet bij tijd en wijle bekritiseerde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een Hulpbank opgericht met het doel om, onder zeer strenge voorwaarden, aan 'minvermogende ambachts- en handwerklieden, landbouwers, neringdoende en andere nijvere personen' een voorschot te geven, zodat ze een beroep konden gaan uitoefenen. Het werd een groot succes. Honderden Zwollenaren vonden zo de weg naar een zelfstandige broodwinning.¹⁵⁵ Sloet was hierbij niet betrokken, terwijl het toch de uitvoering was van zijn aansporing 'Schept U zelve eenen werkkring', aan mensen die geen baan konden vinden.¹⁵⁶

De land- en staathuishoudkundige in Sloet zag ook een doeltreffende remedie in de landbouwkolonies zoals die sinds 1818 op basis van voorstellen van Johannes van den Bosch in Drente waren gesticht. Volgens deze oud-generaal had de bezittende klasse de plicht de arme 'de mogelijkheid te geven om door arbeid zijn bestaan te vinden.' Het was echter geen afdwingbaar recht, maar meer een morele verplichting.¹⁵⁷ Het plan van de landbouwkolonies was mooi, aldus Van Holthoon, 'maar het liep stuk op het feit dat stedelijke paupers slechte landarbeiders zijn.'¹⁵⁸ Sloet zal dat ook hebben geweten. Toch was het voor hem geen reden om dit ideaal op te geven.

'Er is slechts één Koninklijk Besluit noodig, om alle voorgaande Koninklijke Besluiten sinds de wet van 28 November 1818 te vernietigen', verkondigde hij

¹⁵³ TSS-4, 360.

¹⁵⁴ TSS-4, 376.

¹⁵⁵ Zie voor deze Hulpbanken, Coster. *Kort Krediet*, 44-52.

¹⁵⁶ TSS-4, 86.

¹⁵⁷ Van Eerenbeemt. *Armoede in gedrukte optiek*, 491-492.

¹⁵⁸ Van Holthoon. 'De armenzorg in Nederland', 182.

in 1841 ferm; al gaf hij elf jaar later wel toe dat er ‘transitoire maatregelen’ nodig waren, aangezien er in sommige provincies reeds een vorm van ‘armentax’ bestond en veel gemeenten subsidies aan armen gaven.¹⁵⁹ Dat ene KB kwam er evenwel niet, want de Grondwet van 1848 bepaalde dat er een algemene regeling van de armenzorg moest komen. Thorbecke ontwierp daarop een wet die de armenzorg tot onderwerp van een door de regering controleerbare ‘publieke dienst’ moest maken. Hij sloot daarmee aan bij het beleid van Willem I en diens representant H.W. Tydeman, die tot 1848 de belangrijkste leerstoel der staatshuishoudkunde, in Leiden, bekleedde. Begrijpelijkerwijs kwam er fel verzet van Groen van Prinsterer en de zijnen, want de positie van de diakonieën zou ernstig worden aangetast als de wet realiteit zou worden. Op dit front –*bien etonnés de se trouver ensemble!*– vond hij een bondgenoot in Sloet, die een voorstander was van de zelfstandigheid van de diakonieën en aan diakenen adviseerde geen overheidssteun te aanvaarden. ‘Een groter tegenstelling dan tussen Groen en Sloet’ liet zich nauwelijks denken, concludeert Boschloo terecht, ‘maar inzake de armenwet betoogden beiden hetzelfde en werd Sloet in AR-kring met instemming geciteerd.’¹⁶⁰

Sloet was bij voorbaat tegen alle ontwerpen voor deze nieuwe Armenwet, omdat de nieuwe wettelijke regeling zou leiden tot een recht op bedeling en die gedachte was hem een gruwel. Het ‘heirleger armen, dat men kweken wil’, schreef hij in 1853 met vooruitziende blik, zou de gemeentekas tot een armenkas maken. Hij pleitte ook tegen de geboorteplaats als criterium voor het domicilie van onderstand, want, schreef hij met oog voor de dynamiek van de tijd: ‘Hoe bedrijviger onze natie wordt, en hoe gemakkelijker en goedkoper de middelen van vervoer worden, hoe meer zich het verschijnsel van tijdelijke verplaatsing zal opdoen.’¹⁶¹

Eigenlijk gingen alle oplossingen die hij aandroeg uit van een ‘volkomen vrije ontwikkeling’. Voorstanders daarvan hadden, concludeert Boschloo in een pregnante samenvatting, ‘dikwijls overspannen verwachtingen van het resultaat, dat enkel het aanleggen van een spoorlijn (weg, waterweg) kon hebben op de vermindering van de armoede. Door de grotere mobiliteit zouden de arbeiders gaan werken waar werk was, de lonen zouden overal gelijke hoogte krijgen, en de prijzen zouden stabiel en doorgaans lager worden. Er zou in totaal meer geproduceerd worden en van de totale productie zou tegelijkertijd meer overblijven door het verminderen van de bedeling en van de improductieve vertering enz.’¹⁶²

Achteraf is het moeilijk te begrijpen, vindt Boschloo, ‘dat aanhangers van het *laissez faire* zulke grote verwachtingen hadden van vrije circulatie van arbeid en kapitaal en van het niet ingrijpen van de overheid.’¹⁶³ Voor Sloet gold dit zeker en niet alleen op het gebied van de staathuishoudkunde. Als hij eenmaal zijn geloof aan een zaak had gehecht of als hij ergens tegen was –zo bleek uit zijn geschiedenis, ongeveer halverwege zijn leven, en zo zou ook zijn toekomst laten

¹⁵⁹ Aldus geciteerd in Boschloo. *De productiemaatschappij*, 114, uit TSS-1, 131.

¹⁶⁰ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 72.

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Boschloo. *De productiemaatschappij*, 114.

¹⁶³ Ibidem.

zien- kon eigenlijk niets of niemand hem daar nog vanaf brengen. Tot nu toe is niet gebleken dat hij kennis heeft genomen van het werk van Charles Darwin, wiens klassieke werk over de evolutieleer in 1859 verscheen. Het valt echter moeilijk aan te nemen dat het niet zo zou zijn, maar hij zal er, al valt dit niet met zekerheid te zeggen, net als sommige liberale natuurwetenschappers een uitleg aan hebben gegeven waarin de heerschappij van God over de materie werd opgevat als een rechtvaardiging van 'de politieke dominantie van de liberale, verlichte elite over het onnadenkende volk.'¹⁶⁴

3.5 Panacee in 1848

Eén van Sloets preoccupaties was de vereenvoudiging van het staatsbestuur en de bezuinigingen die daardoor mogelijk waren. Een gesprek met minister van justitie mr. Dirk Donker Curtius had hem 'moed gegeven', schreef hij op 25 april 1848, om zijn gedachten over dit onderwerp in een memorie neer te leggen en hij verzocht de minister om het stuk namens hem aan diens collega's aan te bieden.¹⁶⁵ Het kwam voort uit een politieke visie, maar zeker ook uit de omstandigheden van 'de zwarte jaren' die velen in of aan de grens van de armoede hadden gebracht.

Er was alle aanleiding tot ongerustheid, vond Sloet, want de heersende 'vrijheidskoorts' zou wel eens kunnen leiden tot 'de ontbinding der geheele burgermaatschappij.' Voor de Europese staten dreigde het gevaar dat ze in hun volle levenskracht ten onder zouden gaan door 'het graauw' dat de numerieke meerderheid had. De eerbied voor het gezag van vorstenhuizen en 'het opzien tegen hoogere standen' was verdwenen en in geheel Europa was een 'sterke afkeer tegen adel en aristocratie' te bespeuren. Ook in Nederland wilde men van geen bevoorrechte standen meer horen. Zelfs het leger zou in de steden machteloos staan als de woede losbarstte, want iedere barricade kon daar een batterij worden en ieder gebouw een fort. Stelselmatig was in Nederland de leer van het communisme en socialisme wel niet gepredikt, schreef Sloet, maar dat kon snel veranderen als de eigendom opnieuw verdeeld moest worden en aan elke arbeider werk en een hoog loon gegarandeerd. Het gevaar was volgens hem niet denkbeeldig, want de lagere klassen in de steden werden gedrukt door hoge belastingen en gebrek aan werk en zij waren nu eenmaal in de meerderheid. Wat te doen?

Hij was van mening dat de regering geen halve maatregelen mocht nemen als het ging om verbetering van de positie van de zo gedrukte mindere standen. Hij stelde een hervorming van het staatsbestuur voor, niet op politiek, maar op economisch vlak. De accijnzen op zout, geslacht, gemaal en turf moesten worden opgeheven. Bij de behoeftige klasse werd de peper als een surrogaat voor zout gebruikt, wist hij. 'De arme man koopt het zout bij enkele centen; als hij voor drie cent koopt, dan betaalt hij twee cent belasting, en hij krijgt voor één cent waarde en zijn geheele dagelijksche verdienste bedraagt niet meer dan 30 tot 60 cent!' Veel werklieden kregen nooit een stukje vlees op tafel en bij de middenstand was het al nauwelijks beter. 'Op een uur afstands van de veenderijen brandt

¹⁶⁴ Dudink. *Deugdzaam liberalisme*, 58.

¹⁶⁵ Nationaal Archief, 2de afdeling Justitie, geheim archief inv.nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius.

men heideschollen, ja midden in de veenderijen lijdt men koude.’ Aan de accijnzen op de eerste levensbehoeften moest dus een einde komen en in de plaats daarvan konden ze dan worden geheven op tabak, koffie, suiker en thee en de accijns op sterke drank kon worden verhoogd. Het waren immers allemaal producten van weelde, die toch al weinig kostten. En de jenever bracht alleen maar schade aan de gezondheid.¹⁶⁶

Ook pleitte hij, in navolging van Engeland, voor afschaffing van alle graanrechten. De misoogsten van koren en aardappelen konden zich herhalen, waar-schuwde hij, en ook de aanvoer uit gebieden rond de Oostzee en de Zwarte Zee kon stagneren. Het was dus maar beter een flinke graanvoorraad aan te houden. Het zou de regering door de arbeiders en de middenstand in dank worden afge-nomen en Nederland zou in het buitenland een goede pers krijgen, als het de invoerrechten op graan afschafte. De regering moest daarvoor de woede van de landbouwers trotseren, vond hij. Om niet direct al te veel tegenstand op te roe-pen, konden de invoerrechten eventueel voor twee of drie jaar worden afge-schaft.

Zelfs indien het voorstel door het parlement werd verworpen, had de rege-ring met het voorstel toch nog -Sloet aarzelde het te zeggen, waarschijnlijk om-dat het een afhankelijkheid suggereerde die hij niet graag zag- ‘eene onmisbare populariteit’ verworpen. De landbouwers moesten inzien dat ook hun belangen gediend waren met de voorgestelde maatregelen, die waren gebaseerd op het principe van wederkerigheid. Zij profiteerden immers sterk van de uitvoer van vee en ook de onbelaste invoer van vee was in hun voordeel; zeker in een tijd waarin de veestapel door de runderpest was uitgedund. De invoer van gerookt en gezouten vlees uit Amerika en Rusland die Sloet voorzag, beschouwde hij als een groot voordeel voor de arbeiders en de middenklasse.

Eenzelfde mechanisme van vrije in- en uitvoer zag hij optreden bij de brand-stofvoorziening. Concurrentie wilde hij zien, tussen de leveranciers van steen-kool uit het buitenland en de verveners in eigen land. Hij wilde zich ook in dit geval ‘door geen provincialisme laten verblinden.’ Ook al besepte hij, dat hij zich met zo’n voorstel niet geliefd zou maken bij de grote verveners in de eigen re-gio. Aan de Dedemsvaart, wist hij te melden, bleven er nog maar een stuk of vijf over. Dankzij hun kapitaal konden zij namelijk nog wel rendabel werken, omdat zij de turf ook konden benutten voor hun winstgevende kalkovens. Zo slokten ze de kleintjes op en konden ze een monopoliepositie innemen, tenzij ze, en daarom ging het Sloet, concurrentie kregen van de steenkool. ‘Voorwaar’, schreef hij vol overtuiging, ‘de afschaffing van den accijns op den turf en de vrije invoer van kolen zoude eene groote weldaad voor het land zijn, onze veenont-ginning, onze scheepvaart, ons fabriekwezen zoude er onbegrijpelijk veel bij winnen.’

Toch waren hem deze maatregelen nog niet genoeg. Ook aan de kostenkant van de overheid kon het nodige worden gedaan. ‘De tijd dringt met een onwe-derstaanbaar geweld’, waarschuwde hij, ‘men is heden niet van de gebeurtenissen van morgen verzekerd.’ Het staatsbestuur moest dus op zo eenvoudig mogelijke

¹⁶⁶ Hij rekende voor dat de veenarbeiders aan de Dedemsvaart jaarlijks 30.000 flessen jenever wegdranken, hetgeen neerkwam op een bedrag van 15.000 gulden. Als het veensteken op zou houden, voorzag hij een toename van 300 bedelaars.

wijze worden ingericht. Het leger aan ambtenaren, in de ogen van Sloet groot genoeg om het gehele Oostenrijkse rijk te besturen, moest stevig worden uitgedund.¹⁶⁷ Hij wilde in de Grondwet bepalingen opnemen, om te voorkomen dat allerlei functies in aantal zouden toenemen en, net als bij de rechterlijke macht, wilde hij ook de bezoldiging bij wet vastleggen. Deze impopulaire maatregelen waren onvermijdelijk, wilde Nederland behouden blijven. 'Het grauw dreigt. Hannibal is niet voor de poorten onzer steden, hij is erin', klonk het dramatisch.

Ook de uitgaven voor het Koninklijk Huis moesten worden beperkt en de vorst deed er in zijn ogen verstandig aan, daartoe zelf het initiatief te nemen. Het zou voorkomen dat er door de volksvertegenwoordigers over gesproken moest worden, wat ook de pers weer aanleiding kon geven er over te schrijven. Ook in dit geval was het dus maar beter, de negatieve berichten voor te zijn. Als het onderhoud van de paleizen, dat nu jaarlijks zo'n 50.000 gulden kostte, werd aanbesteed, kon ook daarop volgens de berekening van Sloet wel de helft worden bespaard.

Hij noemde ook de discussies over het nut van de Eerste Kamer, die hij als een overbodig instituut graag afgeschaft zou zien. Het diende alleen een paar adellijke families zonder politieke invloed en kostte 90.000 gulden per jaar. Ge-kapitaliseerd tegen een rente van vijf procent kwam dat neer op een bedrag van 1.800.000.¹⁶⁸ Welke openbare werken konden daarmee wel niet worden gefinancierd, vroeg Sloet zich niet voor het laatst af. Het moest in de nieuwe Grondwet dus niet alleen gaan om staatkundige en burgerlijke rechten, maar vooral ook om vereenvoudiging en bezuiniging. De herziening moest 'zoowel de goedkeuring van den staathuishoudkundige, als den staatkundige beoogen.' De reiskostenvergoeding voor leden van de Tweede Kamer kon eveneens geschrapt worden, vond hij, want het was een functie die eer bracht en dit kleine offer zou het volk gunstig stemmen. Op bureaunkosten dacht Sloet een half miljoen per jaar te kunnen bezuinigen en nog eens een ton bij gezamenlijke inkoop. In één moeite door omschreef hij de Raad van State als een overbodige instelling die vooral de ministers in de weg zat. De Hoge Raad van Adel zag hij in de (nabije) toekomst als een overbodige staatsinstelling, aangezien de standen waarschijnlijk weg zouden vallen. Als die Raad wel gehandhaafd werd, kon er ook wel een Raad voor de burger- en boerenstand worden ingevoerd, betoogde hij. Wel zag hij in dat er een register moest worden bijgehouden, omdat de adelsverheffing nu eenmaal een koninklijk prerogatief was, maar daarvoor konden desnoods wel ad hoc een paar ambtenaren van binnenlandse zaken worden ingezet.

Behalve in eigen land viel er ook op de uitgaven in het buitenland veel te besparen. Het departement van buitenlandse zaken verslond jaarlijks een bedrag van ruim een half miljoen gulden, waarvan alleen al drie ton door de gezantschappen werd opgesoupeerd en -'dit vergete men niet', benadrukte Sloet- dat bedrag werd in het buitenland besteed. De politieke rol van Nederland was uitgespeeld en dat zou zo blijven, al zou de 'volkstrots' het misschien anders willen.

¹⁶⁷ Als een voorbeeld van een overbodige hoofdamtenaar noemde hij de kanselier der orde, die niet veel meer deed dan handtekeningen zetten, wat kon worden overgelaten aan enkele ministers, terwijl de rest van het werk van de gehele kanselarij wel aan één enkele ambtenaar van binnenlandse zaken kon worden overgelaten.

¹⁶⁸ Sloet kwam bij de berekening van 20 x 90.000 abusievelijk tot een bedrag van 180.000 gulden.

Hij zag er het voordeel wel van in, want daarmee werd ook de kans veel kleiner dat Nederland bij politieke verwickelingen betrokken zou raken. Het ging er in de Nederlandse staatkunde in zijn visie om, zich te concentreren op de ontwikkeling van de binnenlandse welvaart en die 'onzer schoone koloniën'. Alleen zo kon de eigen kracht worden getoond aan het buitenland. 'Diplomatiek praalvertoon' waaraan ook de schamele bewoners uit de achterbuurten in de steden en van de hutten op het platteland moesten meebetalen, moest worden voorkomen. Wel diende er meer aandacht besteed te worden aan de opleiding van diplomaten, die hij meer wilde zien als zaakgelastigden.

Op nog een terrein, dat van justitie, waarbinnen hij zelfs werkzaam was, wilde de Sloet ernstig bezuinigen. Op de staatsbegroting stond voor dit departement een bedrag van 2.5 miljoen gulden genoteerd, 'en dat voor een rijk van ongeveer 3 miljoen zielen!!' De uitbreiding van hoven, rechtbanken en kantongerechten had echter niet geleid tot een snellere en goedkopere rechtspraak, constateerde Sloet. De beslissing daarover moest dan ook niet worden overgelaten aan het parlement, want dan gingen provinciale belangen de boventoon voeren en dat zou zeker niet leiden tot een afname van het aantal justitiële instellingen, waar bovendien ook nog eens flink kon worden bezuinigd op het personeel. Ook de kostbare en nutteloze betrekking van landsadvocaat diende zonder meer te worden geschrapt, vond hij; die taak kon wel worden overgelaten aan de officier van justitie.

Verder wilde hij dat rechtbanken zelfstandig konden beslissen om bedelaars over te laten brengen naar een rijksarmengesticht. Als ze in de gevangenis werden gezet, konden ze in contact komen met 'met boosdoeners van allerlei slag', maar bovendien was dat veel duurder. Ook hier wilde hij dus meer autonomie voor de regio, want 'de geest van centralisatie' die de door hem zeer bewonderde Van Hogendorp al zo krachtig, maar ook vruchteloos had bestreden, was in alle takken van bestuur doorgedrongen. Hij sprak uit ervaring, sinds hij in 1832 als burgemeester voor het eerst een administratieve betrekking was aangegaan en nadat hij in 1838 rechter was geworden.

De minister mengt zich, of wordt gemoeid in de kleinste bijzonderheden van de huishouding der gemeenten. Plaatselijke besturen beroepen zich op den gouverneur, het college van gedeputeerde staten en deze weder op den minister, om diens welgevallen te vernemen, ten einde zich jegens de geadministreerden te kunnen dekken; op deze wijze is eene groote omslag in het binnenlandsch bestuur ontstaan. Over het vraagstuk, of een verband door een chirurgijn bij eene aderlating aan eenen vreemdeling gelegd door den staat, de gemeente, of de buitenlandsche mogendheid moet worden betaald?, of een paard wegens den kwaden droes afgemaakt, al dan niet den kwaden droes gehad heeft? (...) wordt tusschen den minister, den gouverneur, het gemeentebestuur, diaconiebestuur, chirurgijn en veearts een jaar lang gecorrespondeerd. Op deze wijze is een talrijk personeel noodzakelijk geworden, zijn de bureau-behoeften in alle afdeelingen van het binnenlandsch bestuur toegenomen, is er eene bekrompene en overmagtige bureaucratie ontstaan, en is, wat welligt de grootste schade van alles uitmaakt, de ontwikkeling van ons provinciaal- en gemeentewezen in zijn aanvang gesmoord, zoodat men zelfs moeite zal hebben, om mannen te vin-

den, die in een nieuw organisme van den staat op een andere wijze werkzaam zullen kunnen zijn, dan in het werktuigelijke systeem van regering tot nog toe gevolgd.¹⁶⁹

Hij zag de staat, de overheid, groeien als een organisme dat werd gestuurd door bijna autonome krachten die het leven, de ontwikkeling, dreigden te verstikken. Met name ageerde hij tegen de rol van de ‘gouverneurs’, die zich, als ‘commissarissen’ ofwel vertegenwoordigers van de koning, in zijn ogen te veel bemoeiden met provinciale aangelegenheden. Zij hadden in principe niets anders te doen dan toezicht te houden op de uitvoering van wetten, zoals de Franse prefecten dat deden, maar in de praktijk bemoeiden ze zich met het provinciaal beleid en stemden zij zelfs mee tijdens vergaderingen van staten en gedeputeerden. Zij stelden zich op als koningen in de provincie, hadden net als de koning een eigen Kabinet, lieten zich op de verjaardag van de koning feliciteren, tooiden zich met de titel van ‘excellencie’ en werden ook nog eens (te) royaal gehonoreerd. ‘Men kan de goedgemeente niet laten hongeren, om den gouvernementsaristocratie dinées te laten geven’, onderstreepte hij (ook letterlijk) zijn betoog. Ook het aantal gedeputeerden kon in veel gevallen worden verminderd, vond Sloet, evenals dat van de gemeenten. In Overijssel waren er 62 en als dat aantal werd gehalveerd, kon daarmee worden bespaard op de bezoldiging van 31 burgemeesters en secretarissen, de betaling van 31 exemplaren van het Staatsblad, de Staatscourant, de Provinciale Courant en de Provinciale Bladen. Het zou ook vele duizenden nutteloze brieven schelen. Aan de resterende ambtenaren wilde hij dan wel een iets hoger traktement toekennen.

Vervolgens kwam hij met bezuinigingsvoorstellen voor vrijwel alle departementen, maar één sector in het bijzonder haalde hij naar voren, die van de waterstaat. Het ontbrak daar zijns inziens aan kennis en kunde en het corps dwarsboomde ‘door eigenwijsheid en traagheid’ veel nuttige particuliere werken. Aan de hand van een gedetailleerd schema, waarbij hij en passant ook pleitte voor eigen provinciale diensten voor de waterstaat onder toezicht van een centraal orgaan, liet hij zien waar winst behaald kon worden. Het was een onderwerp waarbij hij zelf, zoals hierna in hoofdstuk 5 zal blijken, nauw betrokken was en waar zijn opvattingen en die van Thorbecke bepaald niet met elkaar strookten.

Ter ondersteuning voegde hij aan het geheel nog een samenvatting toe van zijn ‘denkbeelden over eene nieuwe huishouding van staat’. Typerend genoeg ging het hier om de huishouding, de portemonnee in feite, want daarom draaide het bij zijn voorstellen. Het is niet aannemelijk dat hij zich met deze ideeën –die hij ook lanceerde in zijn eigen tijdschrift en in andere bladen, en vanaf 1848 met name in de Tweede Kamer luid verkondigde– populair heeft gemaakt in eigen omgeving. Zeker niet binnen het adellijk milieu en ook niet bij de juristen met wie hij dagelijks verkeerde, of bij bestuurders op alle niveaus van dorp tot Den Haag. ‘Het denkbeeld om ten laste van den staat, in plaats van door eigen industrie een bestaan te vinden, is in alle standen der maatschappij doorgedrongen, wat eene der hoofdoorzaken is, dat de ondernemingsgeest in handel en fabrykwezen, welke vroeger onzen landaard boven andere volken onderscheidde, geheel geweken is’, schreef hij. ‘Met weinige, maar kundige en goed bezoldigde

¹⁶⁹Nationaal Archief, 2de afdeling Justitie, geheim archief inv.nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius.

ambtenaren zal het land het best geregeerd worden.’ Maar de uitvoering van die gedachte zou velen bedreigen in hun bestaan en hun status. Het derde Sloet niet. Aan de osmose van hoge en lage beleidsorganen diende een te eind worden gemaakt, vond hij. Er moest een balans worden gevonden tussen beleid en uitvoering, tussen het creëren van voorwaarden en het grijpen van kansen; binnen de grenzen van het eigen bestaan, maar ook ver daar overheen. In oktober 1848 liet hij dit geluid ook horen in de Tweede Kamer.

De Nederlandsche natie moet en moet onafgebroken hare handen uitsteken; moet hare dijken in stand houden, hare heidevelden en duinen bebouwen, hare veenen ontginnen, hare handelsbetrekkingen over de geheele aarde uitbreiden; de akker, het scheepsdek, de beurs, ziedaar haar porticus, haar forum! Dààr kan zij alleen, onder eeuwigen worstelstrijd met de natuur, onder onafgebroken inspanning van al hare ziels- en ligchaamskrachten, welvarend, godsdienstig en gelukkig blijven.¹⁷⁰

‘De eenvoudigheid is de ultimo ratio van de regeringskunst’, vatte hij bij die gelegenheid zijn visie samen.¹⁷¹ Zijn panacée was de staathuishoudkunde, die ten tijde van zijn diagnose al een serieuze status had verworven.

3.6 Een basis gelegd

In de loop van de negentiende eeuw konden de disciplines staathuishoudkunde en statistiek zich vestigen. Behalve in het academisch onderwijs kregen zij ook elders een steviger basis, zoals de *Economist* van Mees en het *Tijdschrift* van Sloet en de vertalingen van buitenlandse economische werken lieten zien. Vakgenoten vonden elkaar en gingen discussies aan. Een belangrijke stap werd gezet in 1846 toen vanuit het Utrechtsch Historisch Genootschap een commissie werd opgericht met als doel een nationale statistiek tot stand te brengen. Ackersdijck had zich hier sterk voor gemaakt en werd dus lid van de commissie, samen met De Bosch Kemper, als voorzitter, Mees, Tydeman en Sloet. In hetzelfde jaar 1846 was ook het Landhuishoudkundig Congres opgericht. Toen dit in 1847 voor de tweede maal werd gehouden, spraken vertegenwoordigers van de commissie en van het Congres, met Sloet in een dubbelrol, met elkaar om de wenselijkheid en de mogelijkheid van een Statistisch Genootschap te onderzoeken. In 1848 kwamen zij echter tot de conclusie dat de steun van de regering voor een dergelijk initiatief onvoldoende zou zijn. Toch ging juist in dat jaar op het Departement van Binnenlandse Zaken een statistisch bureau van start onder leiding van E.H. von Baumhauer, een oud-leerling van Ackersdijck. Op hetzelfde Landhuishoudkundig Congres van 1847 kwam W.C.H. Staring, daartoe een jaar eerder uitgenodigd, te spreken over een algehele statistiek van de Nederlandse landbouw. Hij had vele wensen en ideeën. Die bleken nog lang niet allemaal te realiseren, maar het onderwerp kwam wel duidelijk op de agenda te staan, zoals dat ook het geval was met de statistiek als geheel. De staathuishoudkunde, hoe dan ook geheten, was niet meer weg te denken uit het politieke, economische en ook culturele leven van Nederland.

¹⁷⁰ HTK 3 oktober 1848.

¹⁷¹ Ibidem.

Het Nederlands economisch denken tussen 1800 en 1870 werd niet gekenmerkt door originaliteit, maar veeleer door zijn eclectische karakter, concludeerde Hasenberg Butter in 1969 en zij constateerde ook een gebrek aan theoretische onderbouwing.¹⁷² Schoorl en Plasmeijer stelden daar, ruim dertig jaar later en bekend met nieuwe feiten, tegenover dat er al met al een opmerkelijk modern beeld ontstaat, als de gemeenschap van staathuishoudkundigen in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw volgens hedendaagse criteria wordt beoordeeld. Een aantal hoogleraren gaf onderwijs, publiceerde en verstrekke beleidsadviezen. Zij spreidden een bewonderenswaardig gevoel voor publieke verantwoordelijkheid tentoon. En daarom verschenen ze in tal van vergaderingen en andere gezelschappen die ten doel hadden actuele problemen als de armenzorg, de modernisering van de landbouw of de financiële toestand van het land op te lossen. Het verzamelen van statistische data in moderne zin –cijfermateriaal– vormde daarbij één van hun eerste prioriteiten. De heren, de dames hadden nog hun hoofdrol in de huishouding van het gezin, vormden met elkaar een rijk gekleurd gezelschap. Voorstanders van overheidsingrijpen en *laissez faire* economen opereerden naast elkaar en ze werkten zonodig samen met doktoren of vertegenwoordigers van de landbouw. De eerste originele Nederlandse tekstboeken rolden van de pers en één van de oudste, nog steeds lopende en tegenwoordig Engelstalige, economische tijdschriften ter wereld, *The Economist*, werd opgericht. Kortom, hier was sprake van een werkelijk moderne gemeenschap.¹⁷³

Kenmerkend voor de Nederlandse staathuishoudkunde was ook, dat zij politiek georiënteerd was en met name gericht op de thema's bevolking en armoede, handelspolitiek, aspecten van banken en geldomloop en openbare financiën.¹⁷⁴ Deze onderwerpen sloten dus aan bij de Nederlandse actualiteit en bij vraagstukken die hiermee waren verbonden. 'De steun van de economische wetenschap aan het liberalisme werd versterkt door het geloof dat de samenleving geordend was volgens vaste principes, wetmatigheden, die de wetenschap kon ontdekken.'¹⁷⁵ J.L. de Bruyn Kops sprak in zijn *Beginselen van staathuishoudkunde* uit 1850 van: 'regels die de Schepper heeft daargesteld, en die de mensch langzamerhand ontdekt.'¹⁷⁶ Een dergelijk begrip van wetmatigheden was ontleend aan de natuurkundige wetenschappen van die dagen, zoals ook bleek bij De Bruyn Kops, die stelde dat uitzonderingen niet bestonden in wiskunde, natuurkunde en scheikunde. Als er iets was dat niet strookte met de regels, dan klopte de regel niet. En dat moest weer een aansporing zijn tot nieuw onderzoek om de 'ééne groote waarheid' te vinden.¹⁷⁷

De historische kant van het vak werd natuurlijk niet vergeten. Met name Mees en vooral Van Rees richtten zich daarop en ook Sloet kwam regelmatig met een soms ver in de tijd teruggaand exposé. Sommige staathuishoudkundigen maakten zich sterk voor de popularisering van het vak, omdat zij meenden dat

¹⁷² Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 103. Zie voor een weerlegging van haar mening over de achterlijkheid van de economische wetenschap; Boschloo. *De productiemaatschappij*, 37–44.

¹⁷³ Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*, 25.

¹⁷⁴ Hasenberg Butter. *Academic Economics*, 143.

¹⁷⁵ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 47.

¹⁷⁶ De Bruyn Kops. *Beginselen*, 312.

¹⁷⁷ Ibidem. *Beginselen*, 312.

hiermee de vooruitgang zou zijn gediend. Sloet bijvoorbeeld was met Mees, Van Rees en De Bruyn Kops één van degenen die pleitten voor de verspreiding van staathuishoudkundige ideeën vanwege de opvoedende werking die ervan uit zou gaan. Luiheid, drankzucht en spilzucht zouden hierdoor bestreden kunnen worden. Evenals Vissering was ook Sloet ervan overtuigd dat democratisering en de verbreiding van kennis hand in hand moesten gaan en dat het vak staathuishoudkunde moest worden ingevoerd op lagere scholen. Zover kwam het niet, maar wel was het rond het midden van de eeuw algemeen aanvaard en gevestigd, binnen en buiten de universiteiten; hetzelfde gold voor de vaste pendant van de staathuishoudkunde, de statistiek.

3.7 Aandeelhouders

‘In zijn tijdschrift lijkt hij vaak ergerlijk beperkt en uiterst conservatief’, aldus Boschloo over Sloet, ‘maar beziet men de maatschappij vanuit zijn gezichtspunt, dan kan men hem ook consequent en idealistisch noemen. Hij geloofde dat zijn overtuigingen “waar” waren, dat zijn gelijk gesteund werd door een wetenschap die op weg was door empirisch onderzoek de absolute waarheid te vinden.’¹⁷⁸ Die conclusie is juist, maar daaraan moet dan wel Sloets diepgevoeld geloof worden gekoppeld, zoals hij dat in zijn vroege jeugd had meegekregen en dat hem zijn leven lang als leidraad diende. De staathuishoudkunde waarmee hij in een later stadium van zijn leven te maken kreeg, leek bij hem op een ‘empirische cyclus van hypothese, toetsing en theorie.’¹⁷⁹ Zijn –door hemzelf overigens nooit expliciet zo geformuleerde– hypothese was, dat het christendom en de staathuishoudkunde, met in het verlengde daarvan de landhuishoudkunde en de statistiek, samen het ware geloof vormen en dat zij kunnen beschikken over twee ‘onzichtbare handen’ die de welvaart der volkeren bereiden en voorbereiden. Bronnen van zekerheid daarbij vormen de *Katechismus der natuur*, als uitdrukking van het fysico-theologisch gedachtegoed, en het werk van Adam Smith. Diens beginselen werden aanvankelijk, aldus Sloet, ontvangen ‘als de hersenschimmen van een Theorist’, maar uiteindelijk waren ze over de gehele aarde verspreid geraakt, zonder dat er weerstand aan kon worden geboden.¹⁸⁰

‘Net als bijna alle *laissez faire* economen was Sloet in 1848 waarschijnlijk een Thorbeckiaan’, stelt nogmaals Boschloo terecht, maar in de loop der jaren raakte hij steeds meer verwijderd van de hoofdstroom van het liberalisme, omdat die teveel staatsinvloed bracht in zijn ogen.¹⁸¹ Staatsinvloed bracht aantasting van de regionale autonomie met zich mee en onnodige bureaucratie. Beide waren hem een gruwel. Want waar immers konden beter de eigen belangen worden behartigd dan in de omgeving van de direct betrokkenen? Waarom zouden Haagse ambtenaren moeten ingrijpen in het leven van een Overijsselse boer? ‘Vrijheid was voor Sloet het tegenovergestelde van centralisatie.’¹⁸² Dit gold ook voor de verhouding tussen de landelijke overheid en de gemeenten, die in zijn ogen, schreef hij in 1853, waren gedevalueerd tot ‘onbezielde fractien’ van het centraal

¹⁷⁸ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 115–116.

¹⁷⁹ De uitdrukking is ontleend aan A.D. de Groot. *Methodologie*. (1961)

¹⁸⁰ TSS-14, 481–482, ook geciteerd in Boschloo. *De productiemaatschappij*, 116.

¹⁸¹ Boschloo. *De productiemaatschappij*, 116.

¹⁸² Ibidem.